

З НАШАЙ ПЕРАДГІСТОРЫІ

НАРОД І ЯГО ГІСТОРЫЯ

Пачнём збіраць зярно к зярняці,
Былое ў думках ўваскращаць,
Каб быт на новы лад пачаці
І сеёбу новую пачаць.

Янка Купала

У гэтых словах нашага вялікага песняра з выключнай выразнасцю і глыбінай раскрыта для народа неацэннае значенне яго мінуўшчыны. Так, народ павінен ведаць сваю гісторыю, але не на тое, каб яе паутараць, бо паўтарэнне гісторыі, нават самай бліскучай, азначае, што народ гэты не мае ўжо сваіх ідэалаў у будучым, што ён бачыць іх толькі ў мінультым, а гэта раўназначна яго пагібелі. Не, хоць гісторыя па сваім змесце заўсёды звернута ў мінулае, яна даследуецца і вывучаецца ў імя будучыні. Даўно ўжо стала неабвержнай ісцінай выснова, што народ, які не ведае сваёй мінуўшчыны, не варгі і будучыні. Як чалавек, што, страціўшы памяць, становіцца зусім бездапаможным і, па сутнасці, перастае быць чалавекам, так і народ, які забывае сваё мінулае, становіцца бездапаможным у гістарычным быцці і, па сутнасці, перастае быць народам.

Пройдзенае народам — гэта не баласт, які абняжарвае далейшы рух і які таму можна скінуць з сябе. Гістарычны вопыт — гэта адна з тых неабходных для народа ношаў, з якой ён бярэ патрэбныя для поступу наперад жыццёвия рэсурсы. З свайго мінулага народ чэрпае ўласныя прыклады як таго, што натхніе, так і таго, што засцерагае ад паўтарэння зробленых памылак. Усё гэта добра ведалі рознага роду заваёўнікі, і таму, падначаліўшы сваёй уладзе іншы народ і імкнучыся назаўсёды задушыць яго імкненне да волі, яны найперш адбівалі яму памяць, вынішаючы дащэнту ўсё тое, што нагадвала пра яго мінуўшчыну.

У дэяючых рэчах асабліва заўзята дзейнічалі заваёўнікі: у апляванні нашай мовы і скаженні нашай гісторыі, і гэта зразумела: кожная мова і гісторыя — асабліва красамоўная

сведчанні самабытнасці, у чым нам найбольш адмаўлялі. Але калі мову нельга вынішыць, то яе можна зганьбіць, і да такой ступені, каб і сам народ яе саромеўся ўжываша і цураўся. Гісторию таксама немагчыма закрэсліць. Але яе можна сказіць і перайначыць да непазнавальнасці ці прытісаць іншым. Так і рабілася. І гэта таксама не засталося без вынікаў. На жаль, мы слаба ведаєм сваю гісторыю, хоць яна мае тысяча-гадовую даўнасць. Да таго ж гэта гісторыя аднаго з самых стойкіх і жыццяздольных народаў. Гэта гісторыя — этапея мужнасці і непераможнасці. Нам нішто не давалася лёгка. Усё здабывалася намі ў цяжкай працы і барацьбе. Лёс не быў шчодры і літасцівы да нас. Ен не даў нам непрыступных гор, якія маглі б адгарадзіць і схаваць нас ад ворагаў. Не надзяліў ён нас ні ўрадлівымі глебамі, ні багатымі выкапнямі. Замест гэтага даў нам лёс непраходныя туши, якія хоць і давалі спажыву, але стагоддзямі іх трэба было церабіць, і велізарныя топкія балоты, якія хоць і ратавалі часамі, але і разгароджвалі нас. Праўда, лёс даў нам некалькі буйных рэк (не кажучы ўжо пра нязлічныя малыя), якія саслужылі нам добрую службу. Але бяды была ў тым, што яны цяклі ў розныя бакі і таму былі сімваламі нашай долі. Як гэтыя рэкі, так сіла, багацце і здабыткі нашы плылі ў іншыя краі.

З першых дзён нашага гістарычнага жыцця нам прыйшлося змагацца за права на сваё існаванне. Кроў князя Рагвалода і яго двух сыноў стала барвонай зарой Беларусі. Наша гісторыя рана зрабілася трагедыяй. Былі моманты, калі здавалася (асабліва нашым непрыяцелям), што гэта трагедыя пераходзіць у перадсмяротную агонію. Аднак мы ўсё ж выстаялі. Страціўшы на доўгі час сваю дзяржаву, мы тым не менш пашыралі сваю прастору, але рабілі гэта, як было зазначана ў мінульым стагоддзі, «без шуму і гвалту»¹. Вельмі трапнае вызначэнне нашага гістарычнага почырку.

Як і кожны народ, мы на працягу сваёй гісторыі мелі не толькі здабыткі, але і страты. Іх добра бачылі і класікі марксізму. Ф. Энгельс гаварыў пра апалаічванне беларускага дваранства², у выніку чаго значныя нашы інтэлектуальныя сілы пайшли набок. Не менш адмоўныя вынікі мела і страта нашымі продкамі свайго гандлёва-прамысловага класа, выцесненага яўрэйскай буржуазіяй, што адзначыў К. Маркс³. У гэтых акалінасцях, магчыма, і заключана галоўная, гаворачы словамі Я. Купалы, «прычына нашых крыўд і бед». Адзначаныя страты прывялі да важных змен у класавым складзе нашага народа, які ў выніку стаў «мужыцкай нацыяй», на існаванне якіх указаў У. І. Ленін, аднёсшы да іх («мужыцкіх» нацый) найперш беларусаў, паколькі яны — «галоўным чынам сяляне»⁴. І ўсё ж наш мужыцкі народ,

абрабаваны магэрыяльна і духоўна, змог выгрымаць і гэтыя вялікія выпрабаванні, не растварыцца ў чужой масе і знайсі ў сабе сілы, каб адрадзіцца да нацыянальнага жыцця. А гэта было ва ўмовах Беларусі «абаронай дэмакратыі, роднай мовы, палітычнай свабоды супроць прыгнятаючых наций, супроць сярэдневякоў»⁵. У. І. Ленін быў першы, хто паставіў пытанне аб адраджэнні дзяржаўнасці Беларусі, як і некаторых іншых ускрайніх Расіі. Незадоўга перад Кастрычнікам ён гаварыў, што пралетарская ўлада падтрымае «неадкладнае аднаўленне поўнай свабоды для Фінляндый, Украіны, Беларусі, для мусульман і г. д.»⁶.

У нашым даследаванні, якое прапануеца чытачам, выкладаеца гісторыя Старожытнай Беларусі полацкага і новагарадскага перыяду. Гэта адзін з самых зацемненых часоў нашай мінуўшчыны. У трацах і падручніках па гісторыі Беларусі аб ім гаворыцца вельмі бегла, факты яго гісторыі частцей за ўсё толькі называюцца, а некаторыя і зусім замоўчаюцца. Мы таму і паставілі сваёй галоўнай задачай даць дэталёвае асвятленне ўсіх гістарычных падзеяў гэтага часу, якія данеслі да нас крыніцы. Толькі пры такой умове можна стварыць больш-менш аўктыўную картину тагачаснай рэчаіснасці. Асаблівым прадметам нашага даследавання будзе палітычная гісторыя, якой у нас зусім мала надаецца ўвагі. А менавіта тут найбольшія праблемы, якія патрабуюць пераасэнсавання. І па-другое, у палітычнай гісторыі найбольш і выяўляючы арыгінальнасць пройдзенага народам шляху.

Хоць асноўную тэрыторыю Старожытнай Беларусі ахаплялі Полацкае, Тураўскае, Наваградскае княствы і летапісная Літва, аднак частка яе ўсходу і паўднёвага ўсходу ўваходзіла ў склад Смаленскага і Чарнігаўскага княстваў, гісторыя якіх таксама намі разглядаецца. Беларускія землі на працягу таго ці іншага часу ўваходзілі ў склад Старожытнарускай дзяржавы, і таму намі ўдзелена належная ўвага яе ўтварэнню і гісторыі.

Само сабой зразумела, што мы не прэтэндуем на вырашэнне ўсіх пытанняў пачатковай беларускай гісторыі, тым больш канчатковая. У цэлым шэрагу выпадкаў намі толькі ставяцца пытанні, вырашэнне якіх будзе чакаць наступных даследчыкаў. Вялікая адказнасць кладзеца на таго, хто даследуе родную гісторыю. Наколькі ён павінен быць уважлівы да яе своеасаблівасці, не падганяць яе пад іншыя схемы. Колькі ў ёй народнай крыўі і поту, і як шмат павінен узважыць гісторык, перш чым скажаць сваё слова.

ПАЧЫНАЕЦЦА З ГЕАГРАФІІ

Гісторыя народа пачынаецца з геаграфіі яго краіны. І сапраўды, народ як адметная гістарычна адзінка вырастает на зямлі, якія ў сваю чаргу з'яўляюцца адметнай прыроднай адзінкай. Болей таго, геаграфічны асаблівасці краіны ў вялікай меры даюць кірунак гістарычнай плыні народа, асабліва ў старожытныя часы, калі гісторыя і геаграфія выступаюць у надзвычай шчыльнай сувязі. Вось чаму і паўстае неабходнасць указаць на істотныя рысы тэрыторыі Беларусі як адзінай геаграфічнай сущэльнасці.

Найперш заслугоўвае ўвагі тое, што тэрыторыя Беларусі, размешчаная на заходзе Усходне-Еўрапейскай раўніны, знаходзіцца ў самым геаграфічным цэнтры Еўропы, на вадападзеле Чорнага і Балтыйскага мораў. Гэта акаличнасць, як мы ўбачым, мела немалаважнае значэнне ў нашай гісторыі, паколькі такое сярэдзіннае становішча рабіла Беларусь месцам, дзе сустракаліся і ўваходзілі ва ўзаемную варожасць і барацьбу інтарэсы спачатку Поўначы і Поўдня, а пасля — Захаду і Усходу, што не магло не абцяжарыць істотна гістарычнага шляху нашага народа.

Паверхня Беларусі мае своеасаблівы рэльеф. Спадаючы на заход і часткова на поўдзень, яна ў пераважнай большасці пакрыта марэннымі ўзгоркамі і толькі ў Палессі з'яўляеца нізінай, аднак усё ж вышэйшай за ўсе сумежныя заходнія нізіны. Разнароднасць і разнастайнасць краявідаў на самых невялікіх адлегласцях — адметная рыса знешняга вобліку Беларусі. Гэтага няма ні ў аднастайным украінскім стэпе, ні ў прыбалтыйскіх нізінах, ні ў бязмежных прасторах плоскіх узвышшаў Расіі.

Разнастайныя і пераважна больш лёгкія глебы Беларусі таксама істотна розняцца ад глебаў суседніх краін: ад чарназёму Украіны, ад цяжкіх глебаў Літвы і ад халодных глеб Расіі. Расліннасць Беларусі вызначаецца буйнасцю і багаццем. Мяшаныя лясы, травяністыя балоты і робяць Беларусь асобнай расліннай краінай.

Аднак лясы і балоты з'яўляюцца не толькі істотным фактарам нашай прыроды. Не меншае значэнне яны маюць і ў нашай гісторыі. Займаючы вялікія прасторы, яны паасобку ці ў сукупнасці ў вялікай меры вызначылі натуральныя межы Беларусі. І сапраўды, на поўдні яе аддзяляюць лясы і балоты Палесся, на захадзе — лясныя пушчы, на поўначы — лясы, балоты і ў значнай ступені азёры, на ўсходзе — лясы. У той самы час пушчы і балоты ўнутры самой Беларусі, як мы ўбачым, вызначалі паасобныя гістарычныя вобласці ці лакальнія культуры пры агульнай геаграфічнай еднасці.

Вельмі цікава, што Беларусь мае і свае кліматычныя межы. Калі заходні рубеж яе ляжыць на ўскрайне вільготнага клімату заходу, то за ёю ўсходній мяжой рэзка пачынаецца зона кантынентальнага клімату. Сваёй памяркоўнасцю клімат Беларусі адрозніваецца і ад халоднай поўначы і ад цёплага поўдня⁷.

Але з усіх геаграфічных фактараў найбольшое значэнне ў нашай гісторыі мелі ракі. Менавіта яны звязалі ў адзінае цэлае паасобныя часткі Беларусі і вызначылі жыццёвую прастору яе народа. Сапраўды, наша зямля цалкам займае верхнюю частку Падняпроўя і большая частка Падзвіння і Панямоння. Вось чаму землі будучай Беларусі і з'явіліся тым месцам, дзе вялікія водныя артэрыі, дзякуючы шматлікім прытокам і волакам, злучаліся паміж сабою ў адзіную рабочую сетку, што стала той прыроднай асновай, на якой ткалася наша гісторыя.

Такім чынам, адметнасць нашай гісторыі пачынаецца з прыроднай адметнасці нашай тэрыторыі. Спачатку як геаграфічны, а пасля як этнічны, эканамічны і палітычны комплекс Беларусь склалася ў вельмі даўнія часы. Прычым зраслася яна настолькі трывала, што, нягледзячы на многія стагоддзі разбуразальных войнаў і палітычных падзелаў, яна нязменна захоўвала сябе.

ПЕРШЫЯ НАСЕЛЬНІКІ БЕЛАРУСІ

Чалавек на тэрыторыі Беларусі мог з'явіцца ўжо 300 тысяч гадоў таму назад⁸. Аднак шэраг ледніковых навал не толькі прымушаў яго адступаць на поўдзень, але і сціраў яго сляды тут. Больш-менш сталае пражыванне чалавека на нашай зямлі прасочваецца прыкладна ад 100—40 тысяч гадоў назад, у сярэднім палеаліце, у так званую «мусцьерскую эпоху»⁹. Поўнае ж засяленне Беларусі адбылося ў мезаліце, недзе каля 10 тысяч гадоў таму назад.

Бердыжская і Юравіцкая стаянкі (30—20 тысяч гадоў

Першая старонка «Аповесці мінульых гадоў»

да н. э.) сведчаць, што ўжо ў познім палеаліце ўзніклі мясцовыя этнографічныя асаблівасці¹⁰. Адкрытая тэрыторыя Беларусі і наяўнасць вялікіх рэк давалі магчымасць засяленню яе з розных тэрыторый (Украіны, Польшчы, Цэнтральнай Еўропы). Ніводная з гэтых груп мігрантаў не была, відаць, настолькі вялікая, каб засяліць значную тэрыторыю і гэтым самым заніць дамінуючае становішча над іншымі. Гэта і прывяло да ўтварэння паасобных этнічных абласцей, якія, між іншым, вызначаліся выключнай устойлівасцю, бо амаль нязменна існавалі на працягу ўсяго мезаліту і неаліту¹¹. На жаль, дайдаеўрапейскае насельніцтва не пакінула нам сваёй гіранімі, што можа тлумачыцца яго крайнім малалікасцю¹². Гэта акалічнасць абцяжарвае для нас вызнанне яго этнічнай прыналежнасці. А. Шахматава лічыў, што ў басейне Прыпяці на тэрыторыі Мінскай і Гродзенскай губерняў жылі продкі заходніх фінаў, а ў басейне верхняга цячэння Дняпра і Дзясны — продкі мардовы¹³. Сучасная наука дапускае наяўнасць угра-фінаў толькі ў Падзвінні, што пацвярджаецца тапанімікай і антрапалогіяй¹⁴.

Мы прытымліваемся той думкі, што ніякія перасяленні не моглі поўнасцю змяніць насельніцтва той ці іншай тэрыторыі, што пэўная частка яго захоўвалася і пасля змешвалася з прышлым. Гэта дае нам падставу лічыць у той ці іншай ступені продкімі беларусаў усе плямёны, якія жылі тут у дайдаеўрапейскі перыяд. Аднак толькі адны угра-фіны з'яўляюцца гістарычна вядомымі для нас.

У канцы неаліту і ў пачатку бронзы магутная хвала індаеўрапейцаў, што прыйшла з Сярэдняга Прыдняпроўя, пакрыла сабою этнічна стракатую тэрыторию Беларусі. З асяроддзя індаеўрапейцаў і выдзеліся балтыйская плямёны, ці, як іх называюць у науцы, балты.

У даследчыкаў няма адзінай думкі наконт часу фармавання балтаў. Адны (В. Тапароў і А. Трубачоў) лічаць, што гэтыя плямёны позна ўступілі на гістарычную арэну (у I — пачатку II тыс. н. э.). Некаторыя гісторыкі (Т. Лер-Славінскі) сцвярджаюць, што фармаванню балтаў папярэднічала балта-славянская адзінства. Аднак у сучасны момант гэта думка ўсё больш бярэцца пад сумненне, і больш пераканаўча даводзіцца аб выдзяленні балтаў з індаеўрапейцаў яшчэ ў III — пачатку II тыс. да н. э. Сапраўды, без гэтага нельга зразумець, як маглі рассяліцца балты на тэрыторыі ад Віслы да верхняй Волгі, тэрыторыі, якая вызначалася да гэтага этнічнай стракатасцю¹⁵. Перавага ў колькасці, больш працукрынная жывёлагадоўча-земляробчая гаспадарка і далі магчымасць балтам асіміляваць ранейшае паляўніча-рыбaloўнае насельніцтва.

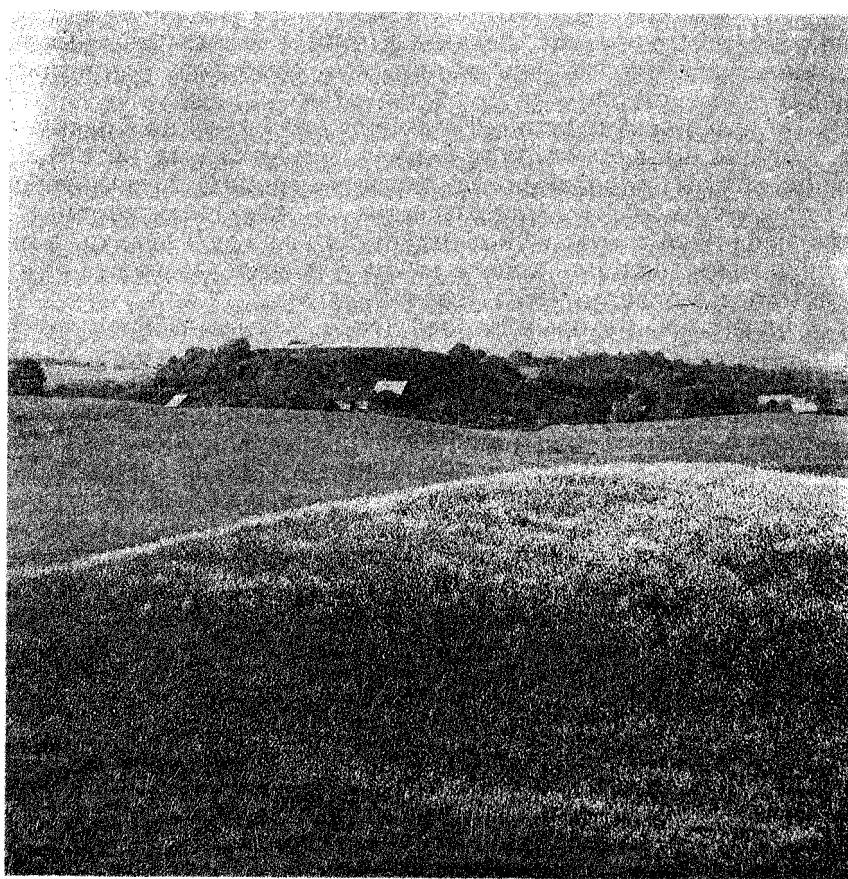
Хоць балцкае засяленне тэрыторыі Беларусі магло адбыцца і ў больш ранні час, аднак даступныя науцы матэрыялы даюць магчымасць разглядаць яго гісторыю тут толькі з VII—VI стст. да н. э.¹⁶.

На жаль, не ўсе балцкія плямёны, што жылі на Беларусі, упомнены пісьмовымі дакументамі, а частка тых, што былі зафіксаваны (літва, земігола, латыгола, яцвягі), засталіся без абазначэння іх месцапражывання. А між тым этнічныя і геаграфічныя назвы вельмі няўстойлівыя, яны могуць змяніцца, пераходзіць з аднаго месца ў другое. Менавіта так і адбылося з назвамі «латыгола» і «літва».

Яшчэ рускі гісторык Барсаў лічыў, што летапісная латыгола («лотъгола») у старожытныя часы жыла намнога далей ад сучаснай Латвіі, уверх па Дзвіне і яе прытоках, г. зн. на поўначы сучаснай Беларусі¹⁷. Пацверджаннем гэтаму можа быць тое, што на тэрыторыі Бешанковіцкага, Верхнядзвінскага, Віцебскага, Гарадоцкага, Сенненскага, Талачынскага, Чашніцкага, Глыбоцкага раёнаў Віцебскай вобласці сустракаюцца такія назвы, як Латыгаль, Латыгава і ім падобныя. Звяртае ўвагу тое, што ў цэлым арэал пашырэння латыгольскіх тапонімаў супадае з вобласцю бытавання днепра-дзвінскай археалагічнай культуры балтаў¹⁸. Таму цалкам дапушчальна, што яе носятікамі былі продкі латыголы. Як і ўсе балцкія назвы, назва «латыгола» з цягам часу прасунулася на захад і замацавалася за ўсходніяй часткай Латвіі — Латгаліяй.

Мы ўжо ў свой час паказалі, што трэба адрозніваць Старожытную (летапісную) Літву ад сучаснай і на падставе летапісных, тапанімічных і іншых матэрыялаў паказалі яе месцазнаходжанне ў Верхнім Панямонні, у прасторы паміж Менскам і Наваградкам з усходу на захад і паміж Маладзечнам і Слонімам з поўначы на поўдзень¹⁹. Каб не паўтарацца, не будзем зараз прыводзіць факты ў пацверджанне гэтай думкі, а будзем закранаць гэтае пытанне пры разглядзе дайшай нашай гісторыі ў адпаведных месцах.

У суседстве з Літвой, а то і ўперамежку з ёй жыло племя яцвягай. Паколькі на гэтай тэрыторыі ёсьць яцвяжскія гідронімы, а літоўскія няма, то можна вывесці меркаванне, што яцвягі пасяліліся тут раней, а літва прыйшла сюды пазней і, заняўшы частку іхняй тэрыторыі, увесь час адціскала іх на захад. Як пераканаўча паказаў В. Сядоў, паселішчы яцвягай былі паміж Нёманам і Вяллёй па рэках Дзітве, Жыжме, Мерацанцы (гэта вобласць называлася Дайнавай), а таксама па Свіслачы, Росі, Зэльве, Заходнім Бугу, Нарве, Ясельдзе (уласна Яцвязь)²⁰. У гэтых месцах і засталіся археалагічныя помнікі яцвягай — каменныя магілы.

*Гарадзішча ў вёсцы Камень Лепельскага раёна —
помнік балцкай культуры. Першыя стагоддзі нашай эры*

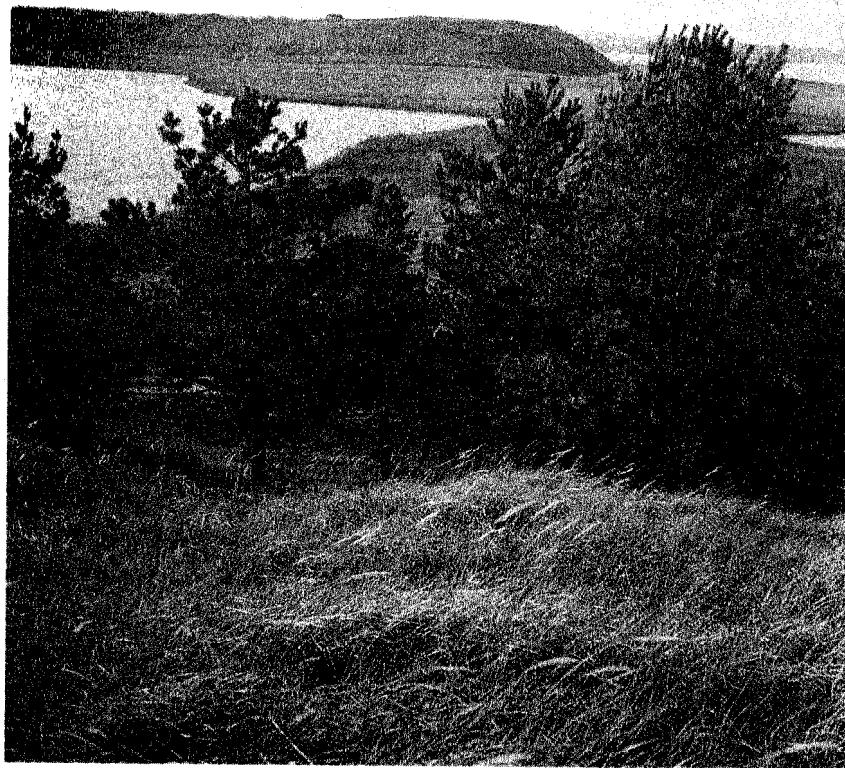
Аналіз географічных назваў прыводзіць да выисновы, што адным з балцкіх плямёнаў, якое не называюць пісьмовыя дакументы, было лотва, ці лота. Менавіта гідронімы і айконымы гэтага тыпу (Лотва, Лотаўка, Лотаў, Лотвічы, Латвяны і ім падобныя) раскіданы на пэўнай тэрыторыі, і асабліва на яе ўскраінах, дзе лотва сутыкалася з іншымі плямёнаі. Так, возера і вёска Лотва ў Мядзельскім, в. Латаўшчына ў Мёрскім, в. Лотавая ў Лёзненскім раёнах размешчаны ў суседстве са старажытнай латыголай. Дарэчы, назва апопяй і азначае «лоты канец»²¹, г. зн., што яна была размешчана ў канцы лоты, за ёю. Некалькі тапонімаў «Лотва» мы сустра-

каем на правым беразе Дняпра, у Шклоўскім і Магілёўскім раёнах, з чаго можна заключыць, што ўсходняя мяжа лотовы ішла па Дняпры. Лотвіцкія гідронімы і айконымы мы знаходзім і на ўзмежжы са старажытнай Літвой. Гэта: р. Лотва (прыток Тур'і, што ўпадае ў вярхоўе Нёмана), в. Латвяны на ёй (Копыльскі р-н), вв. Вялікая і Малая Лотовы (Ляхавіцкі р-н) і Лотвічы (Баранавіцкі р-н). Такім чынам, лотова займала цэнтр ўсходняй Беларусі, ад правага берага Дняпра і да вярхоўя Нёмана, Бярэзіны і Вяллі. У заходнія частцы Беларусі яна, відаць, уключала ў сябе прыкладна тэрыторыі сучасных Докшыцкага, Мядзельскага, Смаргонскага, Ашмянскага, часткі Вілейскага і Пастаўскага раёнаў. Далей племя лотова займала ўсходнюю частку сучаснай Літвы і называлася тут дзявалотвай (дзяволтвай). У Хлебнікаўскім і Пагодзінскім спісах Іпацьеўскага летапісу яна і называецца лотовай²².

Літва і лотова былі блізкімі адно да другога плямёнамі, што падкрэсліваюць і іх назвы. Нездарма тэрыторыя іх праражывання ў цэлым упісваецца ў арэал пашырэння культуры штрыхованай керамікі. Магчыма, што іх продкі прыйшли сюды з Балканай, дзе мы знаходзім рэкі Літаву і Латарыцу²³, дзе жыло племя латавіцы і дзе яшчэ ў сярэдзіне XIII ст. існавала княства Літва (kenesat Lytwa)²⁴. Назва «лотва» пазней перайшла на Латвію, дарэчы, палякі і цяпер латышоў называюць лотовай²⁵.

У далейшым будзе важным для навукі высветліць, якія балцкія плямёны жылі ва Усходнім Паддняпроўі і на поўдні Беларусі, дзе пашыраны былі юхнаўская і мілаградская археалагічныя культуры. Што да поўдня Беларусі, то, паводле думкі некаторых даследчыкаў, сюды балты прыйшли з Верхняга Паддняпроўя толькі ў V ст. н. э., на месца славянаў, якія ў гэты час адышлі адсюль, з сваёй прарадзімы, на Дунай. Адным з паведомленняў гэтага меркавання можа быць такі факт. У Магілёўскім і Быхаўскім раёнах працякае рэчка Лахва (гэта тыповая балцкая назва). У той жа час аднайменныя тапонімы маюцца ў значнай колькасці на ўсход ад Лунінца²⁶. Іх з'яўленне тут можна растлумачыць перасоўваннем насельніцтва ў даунія часы з ракі Лахвы. Магчыма, што яно і перанесла на сябе назву гэтай ракі, як звычайна было ў старажытнасці. Сведчаннем пераходу верхнедняпроўскага насельніцтва на поўдзень Беларусі і далей можа быць і пашырэнне на гэтых месцах паўночных тыпаў посуду²⁷.

На працягу першай паловы I тыс. н. э. у грамадскім жыцці балтаў адбываліся выключна важныя змены. У выніку распаду першабытнаабшчыннага ладу меў месца масавы пераход насельніцтва з умацаваных гарадзішчаў у адкрытыя сели-

*Назва возера Чарсцвяды —
гідронім старажытнага славянскага паходжання*

шчы. Усё большую роль ў балтаў набывае сельская абычына, заснаваная не на кроўна-свяцкіх, а эканамічных сувязях. Асноўнымі галінамі гаспадаркі іх сталі падсечнае земляробства і жывёлагадоўля, тым часам як рыбалоўства і паляванне мелі ўжо толькі дашаможны харектар. Высокага і разнастайнага развіцця дасягнулі рамёствы. Дадзеная археалогіі сведчаць пра наяўнасць у балтаў такой грамадской і ваенай арганізацыі, якая, магчыма, нагадвала саюз пляменаў.

Змены ў вытворчасці і грамадскіх адносінах не маглі, зразумела, не паўплываць на культуру. І сапраўды, у сярэ-

дзіне I тыс. н. э. на грунце ранейшых лакальных культур (днепра-дзвінскай, юхнаўскай і штрыхованай керамікі) склалася адзіная балцкая культура, якая ў наўуцы атрымала назыву культуры верхняга пласта Банцарапушчыны і Тушэмлі²⁸. Магчыма, усе гэтыя факты, разам узятыя, гавораць за тое, што балты ў V—VI стст. былі напярэдадні ўтварэння сваёй вялікай дзяржавы. І хоць гэты пракцэс быў перарваны масавым прыйходам славянаў, аднак гэта не значыць, што ён знік бяспледна. Ён быў працягнуты новымі насельнікамі.

СЛАВЯНСКАЕ ЗАСЯЛЕННЕ З ПОУДНЯ

Ёсць падзеі, што вызначаюць сабою гісторыю той ці іншай краіны на вялікі прамежак часу, які можа адлічвацца тысячагоддзямі. Прыход славянскіх плямёнаў на тэрыторыю Беларусі і з'явіўся такім вызначальным момантам. Ім і была заведзена спружына ўсёй нашай далейшай гісторыі.

З'яўленне славянаў на Беларусі стала вынікам апошніх хваляў вялікага перасялення народаў, якімі былі рух готаў (II—III стст. н. э.) і нашэсці гунаў (IV ст. н. э.) і авараў (сярэдзіна VI ст. н. э.).

Пытанне паходжання славянаў — вельмі складанае і заблытанае, пакуль што далёкае ад наўковага вырашэння. Можа быць, галоўная прычына гэтага ў познім з'яўленні пісьмовых сведчанняў пра іх — у сярэдзіне VI ст. н. э. Бяспрэчнымі толькі трэба лічыць паказанні старажытных аўтараў, што «славяне былі мнагалюдным народам» (Іардан), які займаў «непамерную прастору» (Пракопій Кесарыйскі), бо без гэтага нельга растлумачыць, чаму славяне змаглі расселяцца на вялікай тэрыторыі, асіміляваўшы шматлікія плямёны і народнасці.

Прарадзімай славянаў называліся і называюцца розныя мясцовасці: гэта і Сярэдняе і Ніжнє Падунайе, і Паўночнае Прычарнамор'е, і Паўночнае Прыкарпацце, і нават Закаўказзе і Паўночны Іран. У апошні час найбольш верагоднымі месцамі фармавання славянаў указываюцца Вісла-Одэрскае міжрэчча і паўднёвая частка лясной зоны Усходній Еўропы (сюды ўваходзіць і поўдзень Беларусі). Цяжка аддаць перавагу якой-небудзь з гэтых апошніх гіпотэз, абедзве яны маюць аднолькавае права на часовае існаванне. Але калі нават і пагадзіцца з тым, што і на Беларусі была прарадзіма славянаў, то ўсё ж аўтары гэтай гіпотэзы гавораць аб поўным адыходзе славянскага насельніцтва адсюль у канцы V — пачатку VI стст. на Дунай²⁹ і прасоўвані на яго месца балтаў, аб чым ужо гаварылася вышэй. Вось чаму можна лічыць, што

масавы прыход славянаў на Беларусь і іх канчатковае ўкараненне тут пачалося на рубяжы VI—VII стст. н. э.

Трэба зазначыць, што славянскае засяленне Беларусі, як і іншых усходне-ўрапейскіх земляў, не было аднаразовай падзеяй: яно расцягнулася на доўгі перыяд, магчыма, на некалькі стагоддзяў. Доўгі час у навуцы існавала думка, што славяне ішлі на Беларусь толькі з поўдня. Але ўжо Я. Карскі заўважыў, што «галоўная маса славянаў, якія склалі беларускае племя, рушыла з поўдня (з Прыпяці і яе прытокаў) і заходу (можа быць, з Зах. Буга і Нарвы) спачатку да Нёмана, а дасюль да Зах. Дзвіны на поўначы і да Дзясы на ўсходзе»³⁰. Цяпер пяройдзем да разгляду славянскіх плямёнаў, якія прыйшлі на Беларусь.

ДРЫГАВІЧЫ былі адным з тых плямёнаў, што адыгралі вырашальную ролю ва ўтварэнні беларускага народа. Хоць яны па традыцыі і лічацца племем паўднёвага паходжання, аднак у некаторых сучасных даследчыкаў няма цвёрдай упэўненасці ў гэтым³¹, а іншыя нават адносяць іх да плямёнаў заходняга паходжання³². Усё ж летапіснае паведамленне пра тое, што дрыгавічы пасяліліся паміж Прыпяцю і Дзвіной, паказвае, што кірунак іх расселення ішоў з поўдня на поўнач. Не выключана, што дрыгавічы былі патомкамі зарубінецкіх плямёнаў, якія жылі і на поўдні Беларусі і якія некаторыя даследчыкі лічаць за славянскія.

Назму дрыгавічоў старожытны летапісец выводзіў ад «дрыгвы», якая была харектэрнай асаблівасцю мясцовасці, дзе яны аселі. Хоць такая думка пра паходжанне гэтай племяннай назвы і цяпер падтрымліваецца некаторымі даследчыкамі, аднак гэты погляд трэба прызнаць устарэтым. Па характеристы мясцовасці, паводле летапісу, празваны далёка не ўсе ўсходнеславянскія плямёны, а толькі паляне, драўляне і дрыгавічы. Аднак паляне былі і ў Польшчы (дасюль і паляні). Драўляне, ці дзераві, жылі і на левым беразе Эльбы. Тоё ж самае ў адносінах дрыгавічоў. Асноўная іх маса, бяспречна, пасялілася на Беларусі. Але некаторыя часткі гэтага племя апынуліся ў іншых мясцовасцях, дзе яны мелі ту ж самую назму, хоць там ніякай дрыгвы не было, як, напрыклад, у Македоніі (у ваколіцах г. Сялuna), па звестках паміж 669 і 886 гг., ці ў Фракіі на р. Драгавіц, паміж Салонікамі і Вярэяй. Былі дрыгавічы і ў палабскіх славянаў, пра што сведчаць дрыгавіцкія назвы вёсак, засведчаныя дакументамі 946 і 1150 гг. і пазнейшым часам³³. Усе гэтыя факты прымушаюць усуніцца ў паходжанні назвы дрыгавічоў, як і палянаў, і драўлянаў, ад характеристы мясцовасцяў, у якіх яны аселі. Што да назвы дрыгавічоў, то наяўнасць у ёй суфікса «іч» наводзіць на думку аб яе патранімічным характеристы. Гэта прызна-

Капыльскае гарадзішча дрыгавічоў

ваў і У. Завітневіч³⁴. І сапраўды, калі б яна была ўтворана ад «дрыгвы», то мела б форму «дрыгаўляне» (па ўзору «паляне» і «драўляне»). Хутчэй за ўсё, мабыць, што назва дрыгавічоў паходзіць ад славянскага імя Дрыгавіт³⁵, як радзімічы ад Радзіма і вяцічы ад Вяткі. Гэта тым больш верагодна, што ў Канстанціна Парфіяроднага і ў «Жыціі Дзмітрыя Салунскага» яны выступаюць як «другувіты», «драгувіты» і «дрогувіты»³⁶. Пры «р» быў досыць невыразны галосны гук, які передаваўся па-рознаму візантыйцамі. Ен па-рознаму мог гучыць і ў славянскім вымаўленні. Як бачым, больш правільнай формай гэтай назвы трэба лічыць «драгавічы». І вельмі шакада, што ў беларускай навуковай літаратуре ўкаранілася яўна няправільная форма «дрыгавічы». Тут дарэчы будзе адзначыць пахвальную спробу Л. Аляксеева ўжываць форму «дрововичи».

Паўднёвая мяжа расселення дрыгавічоў ішла на поўдзень ад Прыпяці па мяжы быльх Менскай і Валынскай губерняй, дзе-нідзе толькі заходзячы яшчэ далей на поўдзень (у міжрэччы Гарыні і Стыры). Тут дрыгавічоў ад драўлянаў аддзяляла досыць шырокая балоцістая прастора³⁷.

Густынскі летапіс, гаворачы пра дрыгавічоў, зазначыў, што яны расселіліся паміж Прыпяцю, Дняпром і Дзвіною³⁸. І гэтым самым у адрозненне ад іншых летапісаў адзначыў іх усходнюю мяжу. А яна ішла па левым беразе Дняпра на поўнач ад упадзення ў яго Прыпяці.

Вельмі дыскусійнымі ў навуцы былі паўночныя і заходнія рубяжы дрыгавічоў. У летапісе сказана, што дрыгавічы жылі паміж Прыпяцю і Дзвіною, з чаго можна зрабіць вывод, што яны расселіліся да самай Дзвіны (у далейшым пры разглядзе іншага важнага пытання мы прывядзём яшчэ адно летапіснае сведчанне аб пранікненні дрыгавічоў да Дзвіны).

Калі ўлічыць, што дрыгавіцкая каланізацыя на поўнач ішла па левых прыпяцкіх прытоках Случы, Пцічы і асабліва па Дняпры і яго правых прытоках Бярэзіне і Друці, то гэта ўжо не так і неверагодна. Але археолагі на падставе сваіх матэрыялаў, дарэчы, больш позняга паходжання (Х—XI стст.), адмаўляюць гэта сведчанне летапісу і лічаць, што паўночная мяжа дрыгавічоў ішла па лініі Заслаўе — Лагойск — Барысаў — водападзел Бярэзіны і Друці³⁹. У свой час У. Завітневіч, палемізуючы з М. Барсавым, даказваў, што мяжа паміж дрыгавічамі і крывічамі ішла па водападзелу Вяллі і Бярэзіны з аднаго боку і Зах. Дзвіны з другога боку⁴⁰. Мы лічым праблему дакладнага размежавання ў старажытнасці крывічоў і дрыгавічоў некалькі штучнай. Справа ў тым, што паміж гэтymi плямёнамі ніколі не існавала стабільная мяжы, яна ўвесь час мянялася, паколькі яны былі ўвесь час у стане ўзаемапранікнення і абодва засялі ўсходнюю тэрыторыю Беларусі. І сапраўды, калі крывічы прыйшлі да Прыпяці, то дрыгавічы — да Дзвіны. Е. Раманаў, грунтуючыся на дадзеных мовы, песеннай творчасці і бытавой абрааднасці, сцвярджаў, што дрыгавічы дасягнулі Дзвіны, засялі Дрысенскі павет, прасунуліся на захад, дзе засялі ўсходнюю частку Дзвінскага павета і паўднёвую — Люцынскага⁴¹. Цалкам дапушчальна, што наяўнасць тапоніма Дрыгучы (Мёрскі р-н), які можа быць сцягнутай формай назвы «дрыгавічы», пацвярджае думку Е. Раманава пра рух дрыгавічоў з-пад Дрысы на захад (в. Дрыгучы знаходзіцца на правым беразе Дзвіны⁴²). Не выключана, што тапонімы Дрэгелі і Дрэгі ў б. Дзвінскім павеце⁴³ таксама пакінуты дрыгавічамі, гэтак жа як і тапонімы і антрапонімы Драгуны, якія сустракаюцца ў паўночна-захадній Беларусі⁴⁴. Даследчыкамі адзначалася, што дрыгавічы не пакінулі сваіх тапонімаў⁴⁵. А гэта тлумачыцца, як бачым, тым, што іх шукалі не там, дзе яны былі. А знаходзіліся яны ў раёне Зах. Дзвіны, якая, такім чынам, з'яўлялася паўночнай мяжой іх расселення, што цалкам стасуецца з паказаннямі летапісу.

Трэба прызнаць слушнай думку ранейшых даследчыкаў М. Барсава, А. Андрэяшава, М. Доўнар-Запольскага і сучаснага М. Грынблата, якія грунтоўна даказалі прыналежнасць дрыгавічам тэрыторыі Берасцейскай зямлі і б. Гродзенскага павета⁴⁶. Навукай выключна дакладна ўстаноўлена, дзе су-тыкнуліся рубяжы дрыгавіцкай і польскай (мазавецкай) каланізацыі: крайнім мазавецкім горадам была Візна. Можна і цяпер прасачыць лінію ў Бельскім і Беластоцкім паветах, дзе стрэліся дзве славянскія стыхіі: на ўсходнім баку знаходзіцца в. Слохі, Агароднікі, Клекатава, Крупец, Рогаўка, Клюкава, Верашэйкі, Журобіца, Горнава, Дубрэйкі. Усюды

тут цяпер гавораць па-беларуску⁴⁷. Тоэ, што тут пры наяўнасці досьць узмбіцненай валынскай каланізацыі ёсё ж запанавала беларуская мова, гаворыць за перавагу тут дрыгавіцкай каланізацыі. Адначасова гэта было і вынікам таго, што тут, на заходніх рубяжах, як і ў іншых месцах Беларусі, дрыгавічы ішлі рука ля руکі з крывічамі, што будзе паказана намі далей.

Рассяленні дрыгавічоў на такой вялікай прасторы (Прыпяцце, Падняпроўе, Панямонне і Пабужжа) мела ў далейшым надзвычай важныя вынікі як для лёсу самога племя, так і для гісторыі ўсёй Беларусі.

ДУЛЕБЫ. З поўдня, правільней — з паўднёвага захаду, выселілася на Беларусь частка дулебаў — аднаго з самых старажытных славянскіх плямёнаў. Паводле А. Шахматава, гэта магло адбыцца ў выніку нашэсця авараў⁴⁸. Можна думаць, што, дайшоўшы да вусця Бярэзіны, частка дулебаў пайшла ўверх па гэтай рацэ і асела ў сярэднім яе цячэнні, на р. Ольсе, пра што сведчаць тут гідронім Дулебка, тапонімы Дулебна (Клічаўскі р-н) і Дулебы (Бярэзінскі р-н) і антрапонім Дулеба⁴⁹. Другая ж частка дулебаў перайшла Дняпро і асела ў Пасожжы (р. Дулені, прыток Чачоры⁵⁰).

Зазначым, што дулебскія гідронімы могуць гаворыць аб вельмі раннім пранікненні сюды гэтага племя, магчыма, раней за дрыгавічоў. Калі па Бярэзіне нейкая колькасць дулебаў выйшла ў Дзвінскі басейн і дасягнула Пскоўшчыны (в. Дулебы Остраўскага пав.), то з Пасожжы яны прайшли ў басейн Акі (в. Дулебіна Каšырскага пав. Тульскай губ.⁵¹).

Відаць, бярэзінская групоўка дулебаў была самая значная на Беларусі. Цікава, што тут менавіта і захаваліся легенды пра іх мінулае. Адна з іх, што легла ў аснову верша К. Каганца «Сцяты камень», апавядает пра адзінаборства дулебскага князя Кумара з варожым князем Гудам⁵². Магчыма, у ёй захаваўся ўспамін пра барацьбу з готамі.

Дарэчы, знаходжанне дулебаў на Бярэзіне робіць беспадстаўным сцверджанне аб познім пранікненні славянаў⁵³.

ВАЛЫНЯНЕ (велынняне), якія жылі ў вярхоўях Зах. Буга і вытоку Прыпяці, мелі спрыяльныя ўмовы для пранікнення ў паўднёвую і паўднёвую-захаднюю часткі Беларусі. І сапраўды, іх каланізацыя тут набыла значныя памеры. Пасобныя ж высяленні валыннянаў былі і ў паўночных раёнах Беларусі (в. Валынь Глыбоцкага, Валынцы Верхнядзвінскага, Валынцева Горацкага раёнаў). Антрапонім «Валынец» і яму падобныя — вельмі частыя ў Беларусі. І хоць валынскія ўпływy ў нас нідзе не набылі дамінуючага

значэння, усё ж яны пакінулі свае сляды і ў паасобных беларускіх гаворках, і нават у антрапалагічных рысах беларуса⁵⁴.

ДРАУЛЯНЕ пакінулі толькі паасобныя свае выселкі ля паўднёвых межаў дрыгавічоў.

СЛАВЯНСКАЕ ЗАСЯЛЕННЕ З ЗАХАДУ

Цяпер пяройдзем да плямёнаў заходняга паходжання. Ёсьць падставы думаць, што з захаду славяне пачалі вычляніцца тады, калі яны яшчэ насілі назуву венеды (венеты, венды). Інакш цяжка растлумачыць з'яўленне тапонімаў Вендараж і Вендрый у Магілёўскім р-не.

СЛАВЕНЕ былітым славянскім племем, якое першае вялікай масай ішло з захаду цераз Беларусь і часткова асела ў ёй. Яшчэ I. Забелін, грунтуючыся на тапоніміцы, на наш погляд, пераканаўча давёў факт прасоўвання славенаў па Нёмане. Сапраўды, наяўнасць на ўсім працягу гэтай ракі і яе правых прытокаў, а таксама прытокаў Верхняга Дняпра і Дзвіны такіх тапонімаў, як Шлаванты, Славяніцкі, Славенск, Славагошч, Славені і ім падобныя, пацвярджае такі вывод. I. Забелін лічыў, што Славенск (зараз вёска ў Валожынскім р-не) і Славагошч (Лагойскі р-н) доўгі час былі важнымі цэнтрамі славенскай каланізацыі⁵⁵. Праўда, П. Шафарык думаў, што тапонімы Славені і ім падобныя былі сведчаннем таго, што ў дагістарычны часы на тэрыторыі Мінскай, Магілёўскай і Валынскай губ. жылі славене, якія ў VI ст. перасяліліся на Балканы, а іх месцы занялі іншыя славянскія плямёны, і таму назвы крывічоў, палачанаў узмашніліся, а імя славенаў зменшылася і засталося толькі за ільменскімі славенамі⁵⁶. М. Грынблат дапускаў, што тапонімы тыпу «Славені» з'явіліся на тэрыторыі крывічоў і дрыгавічоў у выніку паасобных тут пасяленняў славенаў⁵⁷. Але ў першым і другім выпадках не было ўзята пад увагу тое, што гэтыя тапонімы цягнуцца ад вусця Нёмана, ясна ўказываючы, адкуль ішлі славене. І таму мы лічым думку I. Забеліна больш слушнай. Усё гэта прымушае вывесці меркаванне аб славенах як магчымых славянскіх насељніках Беларусі, тым больш што В. Сядоў у апошні час таксама пацвердзіў прыход славенаў, як і крывічоў, з паўночнага захаду⁵⁸. А гэта значыць, што яны маглі ісці толькі цераз Беларусь. На жаль, В. Сядоў нічога не сказаў пра тое, хто ж раней ішоў — крывічы ці славене? Праўда, у адным месцы ён зазначыў пра даўняе пранікненне славенаў на тэрыторию

На даўніне ракі Ушачы ішло рассяленне крывічоў

пікоўскіх крывічоў⁵⁹, з чаго можна зрабіць вывод, што ён лічыць крывічоў больш даўнімі насељнікамі за славенаў, прынамсі, у гэтым раёне. З свайго боку, мы мяркуем, што славене, выціснутыя крывічамі, якія прыйшлі пазней, павінны былі адступаць на поўнач, да Ільменя, дзе і стварылі пазней сваё княжанне. Магчыма, з гэтага часу і бярэ пачатак варожасць паміж крывічамі-палачанамі і славенамі-наўгародцамі, якая так выразна выяўлялася ў пазнейшы час.

Але трэба з жалем канстатаваць, што ў пытаннях славянскага засялення Беларусі ўсё яшчэ даводзіцца ў вялікай ступені абыходзіцца здагадкамі. I. Забелін, выкладаўшы сваю

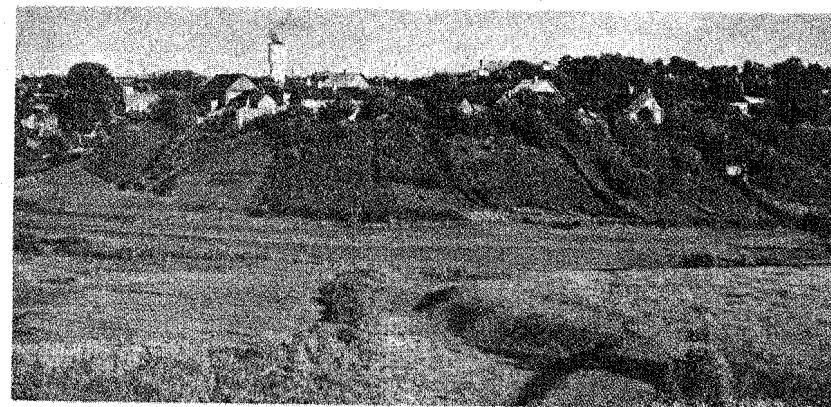
гіпотэзу, зазначыў: «Правільныя раскопкі курганаў і гарадзішчаў у тых мясцовасцях, дзе сустракаюцца тапонімы тыпу «Шлаванты», «Славенск», «Славені», маглі бы раскрыць многае ў адносінах праверкі гэтага меркавання»⁶⁰. Амаль праз стагоддзе В. Сядоў паўтарае тое ж самае ў адносінах крывіцкіх (калі яны сапраўды крывіцкія і калі яны там ёсць) доўгіх курганоў у Верхнім Панямонні: «На жаль, гэтая старажытнасці дасюль не падвяргаліся сур'ёзным раскопачным даследаванням»⁶¹. Усё гэта добра характарызуе, як наша навука топчацца на адным месцы ў вырашэнні важнейшых проблем. Трэба зазначыць, што ў Панямонні захавана нямала таямніц, раскрыццё якіх зможа больш-менш здавальняюча растлумачыць паасобныя моманты нашай гісторыі.

КРЫВІЧЫ побач з дрыгавічамі адыгралі першаступенскую ролю ў фармаванні беларускага народа. Яны, бяспрэчна, былі самым шматлікім усходнеславянскім племем. Прагэта сведчыць тая вялікая прастора, на якой яны рассяляліся, а менавіта: ад Верхняга (а магчыма, і Сярэдняга) Панямонні да Кастрамскага Паволжа, ад Пскоўскага возера да Верхняга Сожа і Дзясны⁶².

І на сённяшні дзень ідуць спрэчкі аб tym, ці былі крывічы славянамі. У свой час А. Шлёцар на падставе таго, што ў першым пераліку ўсходнеславянскіх плямёнаў Лаўрэнцьеўскі летапіс не ўпамінае крывічоў, палічыў немагчымым адносіць апошніх да славянаў і прызнаваў іх за латышоў. П. Шафарык абвяргаў гэту думку. У ліку іншага ён заўважыў, што латышы ўсіх усходніх славянаў называюць «крэвамі», т. з. крывічамі, якія былі іх непасрэднымі суседзямі. Такога, вядома, не адбылося б, калі б крывічы з'яўляліся родзічамі латышоў.

У далейшым даследчыкамі не выказвалася сумнення ў славянскай прыналежнасці крывічоў, аднак у самы апошні час зноў успыла напаверх думка Шлёцара, і пра іх сказана, што яны былі або ўсходнім балцкім племем, або моцна збалтызаванымі славянамі⁶³. Першае наўрад ці можа быць правільным, бо ў tym месцы летапісу, дзе гаворка ідзе пра паганская звычкі славянскіх плямёнаў, побач з вялічамі, радзімічамі і севяранамі названы і крывічы⁶⁴. Што да другога, то не толькі крывічы, але і дрыгавічы і радзімічы, пасяліўшыся сярод балтаў і пражывшы доўгі час у іх асяроддзі, сталі ў пэўнай ступені збалтызаванымі.

Дадзеныя, якія маюцца ў распарараджэнні сучаснай гісторычнай навукі, даюць падставу лічыць устарэлай думку аб прыходзе крывічоў з поўдня. Сапраўды, цяжка ўяўіць, каб такое магутнае племя магло быць выцеснена з поўдня Бела-

Полацкае гарадзішча

русі дрыгавічамі, як у свой час лічыў П. Галубоўскі⁶⁵ і іншыя даследчыкі, і замацавацца толькі на Дзвіне. Апроч таго, вельмі розняцца археалагічныя культуры крывічоў і славянаў Сярэдняга Падняпроўя. Адрозненне назіраецца і ў моўных асаблівасцях гэтых славянскіх груп⁶⁶.

У пачатку 20-х гадоў нашага стагоддзя К. Буга і А. Спіцын выказалі думку аб заходнім паходжанні крывічоў: першы — з Польшчы, другі — з Германіі. У апошні час гэты погляд на рознабаковым навуковым матэрыяле (археалагічным, лінгвістычным і тапанімічным) пацвердзіў В. Сядоў. Праўда, некаторыя даследчыкі яго аспрэчваюць. Аднак такі аргумент, як адсутнасць доўгіх курганоў у Бужска-Вісленскім міжрэччы, не можа быць сур'ёзна ўзяты ў разлік, бо ў апошні час прыналежнасць доўгіх курганоў да крывіцкіх старажытнасцяў бярэцца пад сумненне⁶⁷. Наогул, археалагічныя доказы пакуль што яшчэ вельмі спрэчныя і хісткія, каб толькі на іх можна было абаверціся ў навуковай дыскусіі.

Са свайго боку, было ўказаны на вобласць пашырэння прызвішчаў з суфіксам «енка» (тыпу «Бандарэнка»), што цягнецца сучэльнай непарыўнай паласой з Сярэдняга Падняпроўя ў Верхніе і ўніз па Заходній Дзвіне, уключаючы раён Полацка⁶⁸. Гэта быццам бы гаворыць пра дняпроўскае паходжанне крывічоў. Аднак нельга прызвішкамі, якія з'явіліся ў пазнейшы час, абраўтоўваць з'явы глыбокай старажытнасці.

Гэтак жа як і рух славенаў, так і рух крывічоў добра паказвае тапаніміка. Найперш звернем увагу на наяўнасць

Заслаўе. Гарадзішча «Замачак»

крывіцкіх тапонімаў у палабскіх вёсках, што ўпамінаюцца ў граматах каля 1160 і 1320 гг. А некаторыя крывіцкія назвы існавалі яшчэ ў XIX ст.⁶⁹. Трэба звярнуць увагу і на тое, што на польскіх землях таксама рассыпана нямала крывіцкіх тапонімаў. Мы знаходзім іх у былых губернях: Варшаўскай, Люблінскай, Калишскай, Келецкай, Плоцкай, Седлецкай і Петракоўскай⁷⁰.

Асабліва шмат крывіцкіх тапонімаў у былой Сувалскай губерні: Крэйвяны, Крэйвае, Крэйва, Кржывулькі, Кржывец, Крэўнішкі, Крэвінскі, Кржыве, Крэйвінцы, Кржыванды і Крэйве⁷¹. Цалкам магчыма, што апошнімі тапонімамі адзначаны шлях прасоўвання крывічоў на ўсход, у Панямонне. А ў цэлым прыведзеныя тапонімы могуць пацвярджаць думку аб прыходзе гэтага племя праз Нёманска-Бугаўскую міжрэччу.

Нельга таксама абысці факт наяўнасці крывіцкіх тапонімаў у Венгрыі, Галіцыі, на Падоллі і Валыні, у былой Кіеўскай губ.⁷². Крывіцу ў Ровенскім павеце польскі гісторык Нарушэвіч нават лічыў сталіцай крывічоў⁷³. Гэтыя факты не даюць магчымасці выключыць руху крывічоў з-пад Карпатай пераз Падолле, Валынь і Кіеўшчыну ў заходнюю частку Беларускага Палесся, дзе мы знаходзім тапонімы: Крыўляне (Брэсцкі пав.), Крыўляны (Кобрынскі пав.), Крывічы (Пінскі пав.)⁷⁴.

Усе ўказаныя тапонімы адхіляюць думку, што крывічамі стала называцца тая група славянаў, якая асімільвала мясцовасць іншапляменнае насельніцтва Беларусі⁷⁵. Як бачым, крывічамі яны называліся яшчэ да прыходу на нашу зямлю. Тут дарэчы будзе пагаварыць пра гэтую назову. Нядайна апублікаваны матэрыял, згодна з якім крывічы сваё імя нібыта ўнаследавалі ад сярэдняй дачкі міфічнага славянскага цара Багуміра—Скрэвы і таму першапачаткова называліся скрывічамі (правільней скрэвічамі). У пацверджанне гэтага

прыводзіцца документ, згодна з якім рымскі папа ў 834 г. назначыў Ансгарыя сваім легатам да ўсіх паўночных народаў, у тым ліку да славенаў і скрыдэвіндаў. Пад апошнімі, маўляў, і трэба разумець скрывічоў⁷⁶. Хаця і Багумір і Скрэва пэўна ж былі пазней прыдуманы, але ўсё ж нам здаецца, што скрывічы спачатку сапраўды называліся скрэвамі. Намі выяўлены тапонімы Скржывін (у 30 км на поўнач ад Познані балоцістая мясцовасць над р. Вартай) і Скрыжывец (Цешынскі пав. у Аўстрый)⁷⁷. Прыйчым першы з іх мае форму і Кржэвіны, што ясна ўказвае на яго прыналежнасць да крывіцкіх тапонімаў. Можна думаць, што пачатковая «с» у далейшым магло адпасці пры збегу трох зычных і назова атрымала форму «крэвы», «крывы», «крывічы». У Верхнім Панямонні крывічы, відаць, былі больш вядомыя як «крэвы». Сапраўды, нельга лічыць выпадковым канцэнтрацыю ў адным рэгіёне такіх назоваў, як Крэва і Закрэве (Смаргонскі р-н), Крэйванцы (Ашмянскі р-н), Крэвалоск (упамінаецца ў 1657 г. у Ашмянскім павеце)⁷⁸, Крэйвішкі (Малаяцкая вол. Віленскага пав.), Крэйвы (Янішская вол. таго ж пав.), Крэўны (Шырвінцкая вол. таго ж пав.). Аднак трэба зазначыць, што тут побач бытуюць такія тапонімы, як Крывічы (Няменчынская вол. Віленскага пав. і Беліцкая вол. Лідскага пав.) ці Крыўск (Забрэзская і Крэўская вол. Ашмянскага пав.)⁷⁹, але яны адзінкаўня. Нават калі па-польску Кржывін⁸⁰, то па-нямецку Крэвін⁸¹. Па ўсім відаць, што і Вільня спачатку мела назову не Крывіч-горад⁸², а Крэва-горад, што і пацвярджае яго літоўская назова Крэвайпіліс⁸³. З цягам часу яна перайначылася ў Крывы горад. Зазначым, што падобная назова — Крывагарадзішча — існавала і ля вытокаў Акі, на захад ад г. Кромы⁸⁴. Паказальна, што ў латышскай мове захавалася найбольш старожытная форма назовы крывічоў — крэвы. Ва Усходній Латвіі (Латгаліі) захавалася значная колькасць адпаведных тапонімаў: у Дзвінскім павеце — 15, у Рэжыцкім — 9, у Люцынскім — 3⁸⁵. Больш того, крывічы, якія выселіліся далёка на ўсход, нярэдка захоўвалі сваё старожытнае імя (с. Крэва пры вусці ракі Крэўкі ў Корчаўскім пав. Цвярской губ. і с. Крэўе ў Болхавскім пав. Арлоўскай губ.)⁸⁶.

У свой час М. Касторскі і некаторыя іншыя даследчыкі на падставе сведчанняў Адама Брэмэнскага і Пятра Дусбурга лічылі, што крывічы атрымалі сваю назову ад літоўскага паганскаага святара Крэва-Крэвейты, якому яны нібыта ездзілі пакланяцца⁸⁷. А. Кіркор нават сцвярджаў, што першапачатковая назова Вільні — Крывы горад — паходзіць ад імя жраца Крэве, які нібыта жыў у гэтым горадзе⁸⁸. Аднак гісторычная навука ўжо ў канцы мінулага стагоддзя ўзяла пад

Каменная ліцейная форма. VI—VIII стст.

З раскопак г. Віцебска.

Гарничок крывічоў. IX ст. Палацкае гарадзішча.

Манета Уладзіміра Святаславіча

сумненне факт існавання Крэва-Крэвейты. Калі б ён і сапраўды існаваў, то хутчэй трэба было б лічыць, што не ён даў назму цэламу племю, а наадварот, сам быў выхадцам з крэваў-крывічоў, адкуль і магла пайсці назма паганскаага сану.

Паводле М. Фасмера, назма «крывічы» нібыта паходзіць ад імя іх роданаачальніка Крэва⁸⁹. На жаль, такое імя не зарэгістравана ніводным дакументам. Затое былі імёны Крэў (Кревъ) і Крэва (Крева), якія бытавалі яшчэ ў 1565 г. у Маскоўскай Русі і ў 1674 г. у Запарожскім войску⁹⁰. Усе прыведзеныя вышэй факты гавораць за тое, што назма «крывічы» — патранімічная і што яе першапачатковая форма — «крэва».

Вялікая канцэнтрацыя крывіцкіх тапонімаў у Верхнім Панямонні дае пэўную падставу меркаваць, што менавіта тут, на тэрыторыі сучасных Беларусі і Літвы, і было першае сталае прыстанішча крэваў-крывічоў. Ва ўсякім выпадку, толькі выходзячы з гэтага можна растлумачыць ужыванне прускім храністам П. Дусбургам у пачатку XIV ст. назмы «Крывіція».

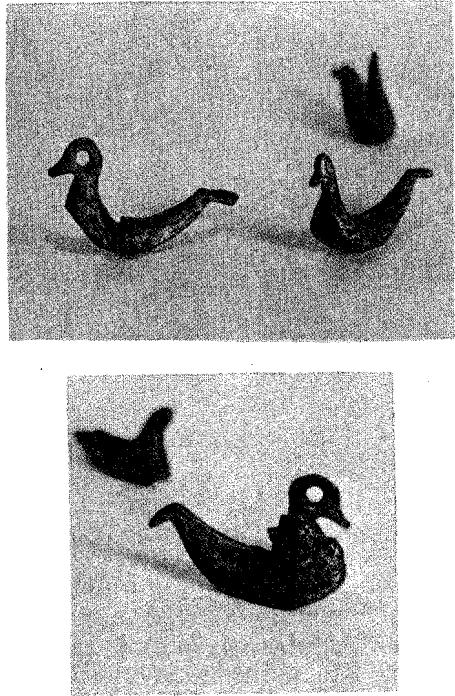

Скроневае кольца
з гарадзішча Баронікі над Віцебскам.
VI—VIII стст.

Прускі военачальнік Генрых, робячы ў 1314 г. паход на Літву, перш пайшоў на Крывіцію. Узяўшы Наваградак, ён дарэмна стараўся авалодаць Крывічгорадам, які стаяў на Нёмане⁹¹. (Магчыма, што на месцы гэтага Крывічгорада зараз знаходзіцца в. Крывічы ў Іўеўскім раёне.) З гэтага запісу П. Дусбурга П. Шафарык зрабіў вывод, што зямля Крывіція знаходзілася на поўнач ад Наваградка, там, дзе ёсць паселішчы Крэва і ім падобныя⁹². Праўда, ён думаў, што гэта назма засталася тут ад полацкіх крывічоў, якую яны ў сябе страцілі. Але, відаць, усё было наадварот. Крывіцкая назма ішла не з Полацка, а з Верхняга Панямоння. Г не дзіўна таму, што аж да канца XIX ст. лічылася, што ў Віленскім пав., у паўднёваўсходній частцы Ашмянскага і на ўсім працягу за правым берагам Дзітвы жылі крывічы⁹³. Прыкладна гэта ж самае сцвярджжаў і А. Кіркор, прычым ён адрозніваў крывічоў ад беларусаў⁹⁴.

Усё гэта не было вучонай выдумкай, бо грунтавалася на ўсведамленні часткі насельніцтва гэтага раёна сваёй этнічнай прыналежнасці: пры перапісе 1859 г. звыш 23 тыс. жыхароў Віленскай губ. назвалі сябе крывічамі, звыш 150 тыс.—беларусамі⁹⁵. Невыпадкова і тое, што Я. Чачот, ураджэнец Верхняга Панямоння, відаць, у згодзе з традыцыямі свайго краю, называў беларусаў крывічамі, а іх мову — крывіцкай⁹⁶.

Такая здзіўляючая ўстойлівасць племяннай назмы можа

«Качаікі» —
жаночыя ўпрыгожанні крывічоў

быць растлумачана тым, што менавіта тут найперш і асёлі крывічы і тут была Крывіція.

Цяжка пакуль сказаць, ці адразу пайшлі крывічы далей, заняўшы Верхнє Панямонне, ці яны тут на пэўны час спыніліся. Але гэта не мае прынцыповага значэння. Важна толькі падкрэсліць, што Верхнє Панямонне — адзін з першых ва Усходній Еўропе значных асяродкаў славяншчыны, створаны славенамі і асабліва крывічамі, чаму і атрымаў назну Крывіціі. Мы можам толькі прыблізна акрэсліць яе рубяжы. Яна размяшчалася на правабярэжжы Нёмана, прыблізна ад Зах. Бярэзіны да Дзітвы на поўдні і да Вяллі на поўначы (з уключэннем Крэва-горада — Вільні).

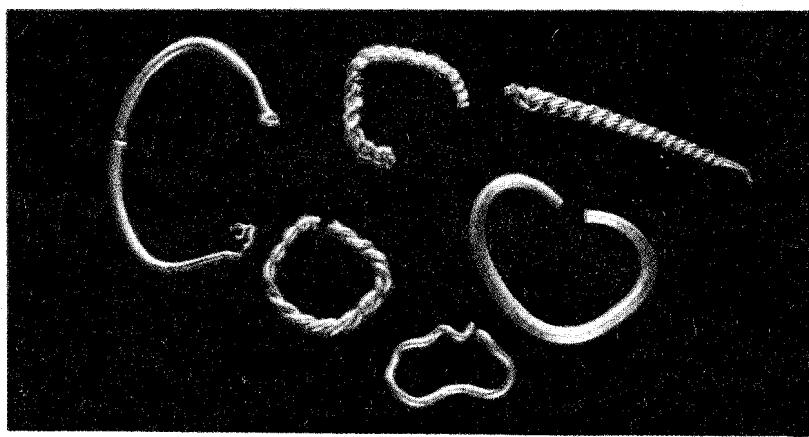
З гэтай Крывіціі і шло ў далейшым рассяленне крывічоў, на што ўказваюць тапонімы Крывічы (Мядзельскі р-н), Крэвінцы і Крывічаны (Докшыцкі р-н) і Крывічы (Глыбоцкі р-н), якія ідуць уздоўж чыгункі Вілейка — Полацк і абрываюцца ў раёне Празарокаў. Відаць, што дарогу ім загара-

дзіла вялікая маса балтаў, а хутчэй за ўсё — дрыгавічы, якія прыйшлі сюды раней з поўдня. Магчыма, гэта прымусіла крывічоў пайсці ў кірунку р. Вялікай і Пскоўскага возера. Шлях іх туды ішоў цераз паўночна-заходнюю ўскраіну Беларусі і ўсходнюю Латвію. Тапонімы Крэўні (Пастаўскі р-н), Крэўнікі (Верхнядзвінскі р-н), указаная раней вялікая група крывіцкіх тапонімаў у Латгаліі могуць засведчыць гэта. Цікава, што апошніх найболей у былым Дзвінскім павеце, у яго заходніяй частцы (15), і чым далей на ўсход, тым іх становішча меней (у Рэжышкім — 9, у Люцынскім — 3). Гэта зноў-такі пацверджанне таго, што крывічы ў Латгалію ішлі з поўдня і паўднёвага ўсходу і што раён Дзвінска — Рэжыцы — стаў чарговым прыстанішчам крывічоў. Адсюль яны пайшлі ў напрамку Люцына, пераадолеўшы водападзел Зах. Дзвіны і Вялікай (Крывіна і Крывены), пасля выйшлі на р. Кудэб (Крывіна), а адсюль на Пскоўскую возера (Крыўска і Кры́вовін)⁹⁷. Раён р. Вялікай і Пскоўскага воз. не быў свободны. Апроч фінскага насельніцтва, тут былі ўжо славене, на што ўказвае першапачатковая назва Ізборска — Славенск⁹⁸.

Верагодна, што далейшае суцэльнае прасоўванне крывічоў на поўнач і паўночны ўсход было спынена славенамі, і гэта прымусіла першых павярнуць на поўдзень і асесці на р. Полацце⁹⁹.

Узнікненне Полацка на правым беразе Дзвіны — яшчэ адзін доказ таго, што крывічы сюды ішлі з паўночнага боку, а не з Падняпроўя. У пачатку XII ст. ужо забылася, што крывічы ішлі з Панямоння (пачатковы летапіс наогул не ведае гэтага краю і не ўпамінае Нёман), але яшчэ памяталася, што на Полату яны прыйшлі з боку славенай-наўгародцаў. Гэта, відаць, і было прычынай таго, што летапісец палічыў палаchanau за славенскіх высяленцаў і запісаў: «Словене (пачалі тримаць княжанне.— M. E.) своё в Новегороде, а другое на Полате, иже и Полочане»¹⁰⁰.

Аб крывічах як першых насельніках Полацка ёсьць таксама яснае і бяспрэчнае сведчанне летапісу («Первии насельници в Полотьске — кривичи»)¹⁰¹. Полацк стаў адным з буйнейшых апорных пунктаў крывічоў пасля Крэва і Крэвагорада (Вільні), што дало яму магчымасць стаць у далейшым дзяржаваўтаральным цэнтрам і базай найшырэйшага рассялення крывічоў. Гэта таксама добра было вядома летапісцу. І хоць у пачатку XII ст. ужо шырокая ўжываніе тэрмін «палаchanе», ён (летапісец) тым не менш не забываеца адзначыць, што ад іх «кривичи, еже живут на верх Волги и на верх Двины и на верх Днепра, их же град есть Смоленск и прочии Полотские власти»¹⁰². Падкрэсленыя намі слова,

Бранзалеткі і шыйныя ланцугі ад грыўны.
Х ст. Скарб з Полацка.

якія маюцца толькі ў Цвярскім летапісе, вельмі добра выяўляюць значэнне Полацка як метраполіі для шматлікіх сваіх калоній.

Рассяліўшыся на вярхоўях Нёмана, Дзвіны, Дняпра і Волгі, крывічы трymалі ў сваіх руках вузлы ўсіх галоўных шляхоў Усходняй Еўропы. З аднаго боку, гэта садзейнічала іх яшчэ больш шырокаму рассялению, а з другога боку, розныя рачныя сістэмы, якія яны занялі, і розныя этнічныя субстраты, якія яны ўвабралі ў сябе, парушылі іх адзінства і племянную сувязь, паставілі іх у розныя этнічныя, эканамічныя і палітычныя ўмовы.

Вельмі верагодна, што шлях СЕВЯРАНАЎ ішоў цераз Беларусь і таксама з заходу. Як славене і крывічы, севяране таксама ішлі па Нёмане, і іх тапонімы раскіданы ў яго басейне: Сеўрука і Сеўрукоўшчына (Лідскі пав.), Сеўрукі (Баранавіцкі р-н), Свярынава (Стайбцоўскі р-н), Севеляны (Троцкі пав.), Сеўрукі і Сеўруманцы (Віленскі пав.), Сеўрымы (Ашмянскі пав.). З вярхоўя Нёмана нейкая частка севяранаў пранікла на Случ: Севярынава і Севярыны (Слуцкі пав.). Аднак асноўная маса севяранаў з Панямоння пайшла ў Падзвінне і ў цэлым паўтарыла шлях крывічоў: Севярыны (Ушацкі р-н), Севярынава (Полацкі пав.), Севелі (Рэчыцкі пав.), Север, ці Сівер (возера ў паўночна-ўсходніх частцы Дзвінскага пав.), Северыкі (Люцынскі, Себежскі і Веліжскі пав.)¹⁰³. Севяране таксама праніклі і ў Верхнє Паволжа: Севавалочак і Севальніха (Сычоўскі пав.) і ў Верхнє Падняпроўе: Сеўрукі (Драгабужскі пав., недалёка ад вытокаў

Дзяясны)¹⁰⁴. Усё гэта ў нейкай меры можа растлумачыць адно месца летапісу. У ім, пасля таго як гаворыцца аб крывічах, сказана: «Та же Север от них» (г. зн. ад крывічоў). Чаму летапісец мог так запісаць? Відаць, таму, што севяране ішлі разам з крывічамі і разам з імі дасягнулі вярхоўя Дзвіны, Волгі і Дняпра, адкуль яны ўжо адны выйшли ў сваё стале прыстанішча на Дзяясне, Сейме і Суле. Гэта акалічнасць у пэўнай ступені пацвярджаецца і археалогіяй. Было заўважана, што форма і арнаментацыя роменска-борицькаўскай керамікі, якая звязваецца з летапіснымі севяранамі, мае свае адпаведнасці ў форме і арнаментацыі керамікі Верхняга Падняпроўя. І гэта было ў нейкай ступені загадкай¹⁰⁵. У свяtle прыведзеных фактаў гэта становішча зразумелым. Севяране, пэўны час сядзеўшы ў Верхнім Падняпроўі, успрынялі культурныя ўплывы яго насельніцтва. Цікава, што ў беларускай назве севяранаў — сеўрукі — захаваўся першапачатковы корань назвы — «сеўр».

Указаныя намі вышэй тапонімы добра сведчаць пра тое, што ў розных месцах Беларусі асела значная колькасць севяранаў. Магчыма, што самая значная з іх была на левым беразе Верхняга Нёмана. Невыпадкова ж, што гіронім «Сула» і тапонім «Сноў» былі імі перанесены на іх сталае аселішча ў Падзясенне.

РАДЗІМІЧЫ па велічыні заселенай імі тэрыторыі непараўнальная саступаюць дрыгавікам і крывічам, тым не менш яны побач з апошнімі ўнеслі вялікі ўклад у беларуское народадаўтарэнне. Паколькі ў пачатку XII ст., калі складалася «Аповесць мінудых гадоў», яшчэ жыло паданне пра іх прыход «ад ляхаў» і пра паходжанне іх назвы ад імя іх роданачальніка Радзіма, то можна меркаваць, што радзімічы ішлі ў ар'еградзе славянскага руху і прыйшлі пазней за іншыя славянскія плямёны. У апошні час зроблена спроба паказаць на матэрыяле гіранімі, што Верхнє Паднястроўе, якое знаходзілася ў бліжэйшым суседстве з ляцскай тэрыторыяй, было тым месцам, адкуль прыйшлі радзімічы ў Пасожжа¹⁰⁶.

Згодна з другой сучаснай гіпотэзай, радзімічы, як і вяцічы, прыйшлі з Павіслення. Гэта было абумоўлена тым, што дунайскія славяне пад націскам авараў, а пасля Візантыйскіх і рамансках насельніцтва павінны быті адступаць на поўнач, у Павісленне, і на паўночны ўсход, у лясную зону Усходняй Еўропы. Славяне, што прыйшлі ў Павісленне, паціснулі на ўсход і на захад тых славянаў, якія заставаліся тут. Радзімічы і вяцічы пайшли на ўсход¹⁰⁷. А. Шахматава выказаў думку, што радзімічы, прыйшоўшы ў Пасожжа, паціснулі крывічоў і прымусілі іх ісці ў Верхнє Паволжа.

Магчыма таксама, што радзімічы выціснулі севяранаў з Пасожжа на Дзясну, бо тапонімы Сеўрукі (Гомельскі р-н), Северск (Рэчыцкі пав.) і Севярынаўка (Мазырскі пав.) могуць сведчыць аб праబыванні севяранаў у Пасожжы. Відаць, прыход радзімічаў на іх сталае селішча быў далёка не мірны, бо і да гэтага часу захавалася прыказка на Магілёўшчыне: «Каб цябе радзіміч узяў».

Прыходам радзімічаў не вычэрпваецца пытанне славянскага засялення Беларусі. Мы ўжо адзначалі, што апошніе не было аднаразовым актам, яно зацягнулася на некалькі стагоддзяў. Відаць, прыход славянаў быў асабліва працяглы з-за Одры і з Памор'я. Нежаданне гэтых славянаў пакарыцца нямецкай уладзе і хрысціянізацыі прымушала іх пакідаць сваю радзіму і ісці на ўсход, дзе панавала язычніцкая стыхія балцкага і славянскага насленіцтва. На жаль, і пра гэтую перасяленні мы не маем пісьмовых крыніц і таму найперш карыстаємся тапанімічнымі дадзенымі. Вось, напрыклад, такі факт. На карце Памераніі XVII ст. мы знаходзім паселішча Ракаў¹⁰⁸. Што выхадцы з гэтага паморскага Ракава заснавалі ў Беларусі Ракаў (зараз Валожынскі р-н), вельмі верагодна: побач з гэтым Ракавам знаходзіцца вёска Паморшчына. Магчыма, што ў гэтую мясцовасць перасялілася і частка племя ратараў, на што ўказвае назва вёскі Ратынцы.

Тапаніміка паказвае і на пасяленні ў нашых старадаўніх землях пянянаў, сітнянаў, ранаў, кашубаў, мазураў, паллякаў, чэхаў.

Першым закончыць пытанне славянскага засялення Беларусі, неабходна яшчэ спыніцца на пытаннях аб неўрах і волатах.

НЕЎРЫ ўпершыню былі названы Герадотам. Іх краіна Неўрида быццам бы знаходзілася на поўнач ад скіфаў-аратаў, у верхнім цячэнні Днястра і Буга. Аднак апошніму супярэчыць паказанне пазнейшага гісторыка Плінія. Паводле яго, вытокі Дняпра знаходзяцца ў краіне неўраў. Невядома, што лічыў гэты аўтар за вытокі Дняпра: сам Дняпро ці Бярэзіну. На думку некаторых даследчыкаў, у старажытныя часы Дняпро называўся Бярэзінай (адсюль і яго грэчаская назва Барысфен). У апошнім выпадку Неўрыду трэба змяншчаць ля вытокаў Бярэзіны. П. Шафарык, Л. Нідэрле, П. Траццякоў адносілі неўраў да продкаў славянаў. Гэтаму асабліва садзейнічала паведамленне Герадота аб чутках, быццам неўры штогод на некалькі дзён ператвараліся ў ваўкоў, а таксама і тое, што яны змянілі сваё месца жыхарства з-за змеяў, якіх шмат развязлося там. Вучоныя, як на паралель гэтаму, сталі прыводзіць беларускія паданні

аб ваўкалаках і змеях і сведчанне «Слова аб палку Ігараўм» пра Усяслава Полацкага, што нібыта ён воўкам бегаў. Звярталі ўвагу і на блізкасць імя «неўры» да назваў рэк у басейне Зах. Буга і сумежных тэрыторый, такіх, як Нура, Нурац, Нуручык і ім падобныя. З аднаго боку, неўры атаясамліваюцца з групай усходне-балтыйскіх плямёнаў¹⁰⁹, а з другога боку, яны адносяцца да кельтаў, пазней, магчыма, асіміляваных балцкім племем эстыеў (аістай)¹¹⁰. Што неўры жылі на тэрыторый заходній часткі Беларусі і на ўсходзе сучаснай Літвы, можа сведчыць наяўнасць такіх тапонімаў, як Наўры (Княгінінская вол. Вілейскага пав.), Нераўка (Крэўская вол. Ашмянскага пав.) і асабліва Неўрышкі (Жыжморская вол. Троцкага пав.), гэта ж сама як і літоўская назва ракі Вяллі — Нерыс. Цяжка сказаць, ці тут быў асноўны масіў неўраў, ці толькі нейкая частка іх, але яны, бяспрэчна, тут жылі і таму не маглі не пакінуць сваіх слядоў у тапаніміцы і фальклоры, на што, як мы бачылі, указвалі даследчыкі. Такім чынам, незалежна ад таго, кім у этнічных адносінах былі неўры — славянамі, балтамі ці кельтамі, — іх мы можам з поўным правам адносіць да ліку наших продкаў.

ВОЛАТЫ шэрагам даследчыкаў лічыліся першымі насељнікамі Беларусі. І гэта, на першы погляд, мела пад сабой сур'ёзную падставу. Сапраўды, у многіх месцах Беларусі і сумежных з ёй раёнаў мноства айконімаў і паасобныя гідронімы звязаны з волатамі (да таго ж курганы называюць валатоўкамі, у якіх, паводле паданняў, пахаваны волаты, нашы продкі, прычым волаты разумеюцца не як асобныя адзінкі, а як цэлы народ). Такой думкі прытрымліваліся П. Шафарык, Ф. Буслаеў, А. Спіцын. Першы з іх выкладу тэорыю, што волаты азначалі народ велетаў, якія, у сваю чаргу, атаясамліваліся з славянскім племем люцічаў, што адначасова называліся ваўкамі. Зазначым, што геаграфічная наменклатура Беларусі і Расіі ведае вялікую колькасць гідронімаў і айконімаў, якія вядуць сваё паходжанне і ад велетаў і волатаў, і ад люцічаў і ваўкоў (ваўчкоў), і таму па іх цяжка меркаваць, ці гэта розныя плямёны, ці гэта розныя назвы аднаго племя.

Аднак атаясамленне велетаў-волатаў з люцічамі-ваўкамі вельмі праблематычнае, як адзначыў у свой час А. Ясінскі. Ён слышна заўважыў, што велеты, упершыню названыя Пталамеем як вельты і паказаныя ім у вусці Нёмана, хутчэй за ўсё былі балтамі з рэшткамі кельтаў і што не было славянскага народа, які называў бы сябе велетамі¹¹¹. Паколькі велеты былі балтамі і жылі ў вусці Нёмана, то можна дапусціць, што яны былі захоплены ў каланізацыйным руху

крывічоў і разам з імі ішлі ў глыб сённяшніх беларускіх і рускіх земляў. Нездарма ж там, дзе існуюць крывіцкія тапонімы, ёсць і велетаўскія, як, напрыклад, у Лемяшоўскай вол. Пінскага пав., у Старобінскай вол. Слуцкага пав. і ў Краснапалецкай вол. Барысаўскага пав., дзе побач з называмі Крывічы і Крыўкі мы знаходзім назывы Вяляцічы і Волатава. Не выключана і тое, што крывічоў, якія змяшаліся з велетамі-волатамі ў суседніх абласцях, куды яны сталі пранікаць, таксама называлі волатамі. Гэтым, відаць, трэба тлумачыць і наяўнасць тапонімаў ад назывы «волат» у Наўгародскай, Цвярской, Уладзімірскай, Маскоўскай, Тульскай і іншых быльых губернях, куды пранікала крывіцкая каланізацыя. Праўда, А. Ясінскі адмаўляў існаванне волатаў як народа, лічыў іх міфалагічнымі істотамі, у якіх уважоблена народнае ўяўленне пра веліканаў, што некалі засялялі зямлю. Аднак гэта не здымает пытання аб існаванні волатаў як народа.

Добра вядома, што і ў іншых народаў назывы гігантаў маюць этнічнае паходжанне: у рускіх «исполін» ад спален (назва народа), у палякаў ад обраў, у немцаў магіла веліканай называецца магілай гуна і г. д. Трэба думаць, што і волаты ў беларусаў не складаюць выключэння. Абазначэнне імі магутнага чалавека, асілка паходзіць таксама ад назывы народа — волатаў.

Такім чынам, адносіць волатаў да славянаў пакуль што няма сур'ёзных падстаў. Болей за ўсё верагодна, што балцкае племя велетаў, захоплене крывічамі ў іх руху на ўсход, рассялілася разам з імі, а пасля, аславяніўшыся, стала вядомым пад называй велетаў-волатаў.

Усё гэта патрабуе далейшага даследавання, у выніку чаго можа быць раскрыта адна з важнейшых таямніц нашай старжытнасці.

Такім чынам, можна меркаваць, што тэрыторыя Беларусі была месцам выключна інтэнсіўнага славянскага засялення і рассялення. Тут праходзілі і скрыжоўваліся шматлікія славянскія дарогі. Апроч дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў, якія склалі асноўны масіў славянства на Беларусі, тут прыйшлі або часткова аселі дулебы, славене, драўляне, севяране, а таксама многія высяленцы з паморскіх славянскіх земляў.

Волатоўкі на беразе возера Доўжыца — славянскія пахаванні X—XI стагоддзяў

ПЛЕМЯННЫЯ САЮЗЫ І «КНЯЖАННІ»

Што ж сабой уяўлялі славянскія плямёны, у тым ліку дрыгавічы, крывічы і радзімічы? Розныя даследчыкі парознаму глядзелі на іх. Адны лічылі іх устойлівымі этнічнымі ўтварэннямі, другія бачылі ў іх слаба звязаныя між сабою паасонныя групы і нават сем'і, якія не мелі сталых межаў, увесе час расселяючыся. Аднак, на наш погляд, нельга адной меркай мераць усе плямёны, не ўлічваючы канкрэтных умоў расселення кожнага з іх. Што характэрна было для аднаго племя, таго не было ў іншага і наадварот. Сапраўды, хіба можна ставіць знак роўнасці паміж радзімічамі з аднаго боку і дрыгавічамі і крывічамі з другога боку. Калі радзімічы з прычыны іх малалікасці занялі строга акрэсленую тэрыторыю — Пасожжа, то дрыгавічы і крывічы ўвесе час расселяліся, мяняючы свае межы і пашыраючы сваю тэрыторыю. Паводле тых рачных сістэм, якія яны занялі, мы адрозніваем прыпяцкіх (карэнная іх тэрыторыя), бярэзінска-друцкіх, нёманскіх і дзвінскіх дрыгавічоў. Крывічоў па тым жа прынцыпе мы дзелім на нёманскіх, дзвінскіх, дніпроўскіх, пскоўскіх (па р. Вялікай іх некаторыя сучасныя даследчыкі адмаўляюць) і волжскіх.

І не толькі ў геаграфічным, але і ў этнічным плане славянскія плямёны не былі адзіныя, прынамсі, у пачатку іх гісторыі. Дрыгавічам, крывічам і радзімічам, магчыма, на новым месцы спатрэбілася весці барацьбу з іншымі славянскімі плямёнамі ці родамі, якія для нас засталіся невядомымі, за сваё дамінуюче становішча, бо тое, што летапіс называе племем, сучасная гістарычная наука лічыць саюзам плямёнаў. Гэта пацвярджае і археалогія. Г. Ф. Салаўёва ўстанавіла на тэрыторыі дрыгавічоў два тыпы славянскіх пахаванняў, у заходніх (г. зн. беларускіх) крывічоў — тры, а ў радзімічаў нават восем.

Адносна дрыгавічоў і крывічоў летапіс сведчыць, што ў іх, як і ў палянаў, драўлянаў і славенаў, былі свае «княжанні». Можна думака, што мелася сваё княжанне і ў радзімічаў, бо без сур'ёзной іх арганізацыі не было б патрэбы ў 984 г. ваенай сілай падначальваць іх уладзе Кіева. Разам з сваёй палітычнай самастойнасцю радзімічы, відаць, былі пазбаўлены і свайго «княжання», і памяць аб ім да пачатку XII ст., калі складаўся летапіс, страцілася. Праўда, гэта не прывяло радзімічаў да страты свайго этнічнага вобліку. Жывучы пасля ў розных палітычных сістэмах, яны захавалі сваю еднасць і сувязь з усёй тэрыторый сённяшній Беларусі і ўвайшлі ў яе склад.

Летапісная інфармацыя аб «княжаннях» вельмі скупая, і таму цяжка выказаць пра іх пэўную думку. Можна меркаваць, што дрыгавічы яшчэ да перасялення на Беларусь мелі сваё «княжанне», бо пад 685 г. у македонскіх дрыгавічоў, якія, відаць, з'яўляліся суплеменнікамі нашых, упамінаюцца князі¹¹². Не выключана, што такія «княжанні», а разам з імі і князі былі да перасялення і ў крывічоў і радзімічаў, бо без гэтага ім наўрад ці ўдалося б заняць дамінуючае становішча і сярод балтаў і сярод іншых славянскіх родаў. Што да радзімічаў, то летапіс называе Радзіма, на чале з якім яны і прыйшлі на Сож. Магчыма, што ён і быў іх князем.

Летапісныя «княжанні» дрыгавічоў і крывічоў былі самастойнымі племяннымі адзінкамі, у аснове якіх ляжала родавая абышына і якія кіраваліся князем, цалкам залежным ад веча. У сучаснай гістарычнай науцы ўсё болей умацоўваецца перакананне, што племянныя «княжанні» былі зародкай формай дзяржаўнасці¹¹³. І з гэтym трэба пагадзіцца, хоць у той час яшчэ не было класавага грамадства. Дзяржаўная арганізацыя ўзнікае найперш як вынік ускладнення грамадскага жыцця (асабліва з прычыны росту насельніцтва) і неабходнасці яго рэгулявання. У развіцці грамадства наступае такі момент, калі ўжо ўмення і аўтарытэту родавага ці племяннога старэйшыны недастаткова для забеспечэння грамадскага парадку і паступова вырастаете неабходнасць мець асобных людзей, якім даручаецца адказнасць за паасонныя бакі грамадскага жыцця. Так узімае дзяржаўны апарат. Толькі пасля ўжо ён выкарыстоўваецца больш моцнымі элементамі грамадства ў сваіх інтэрэсах. А з гэтym самым узімае яго класавая сутнасць.

СЛАВЯНЕ І БАЛТЫ

Само сабой зразумела, што масавы і неаднаразовы прыліў славянаў на тэрыторыю балтаў не мог не прывесці да своеасаблівай этнічнай рэвалюцыі. Менавіта з часу прыходу славянаў на тэрыторыю Беларусі і пачатку іх сумеснага жыцця з балтамі і пачынаеца самазараджэнне беларускага народа і яго самаразвіццё.

У сучаснай гістарычнай науцы дамінуе думка, што ўзаемаадносіны славянаў з карэннымі насельнікамі былі ў асноўным мірныя¹¹⁴. Але адначасова чуюцца галасы пакончыцца з саладжавай ідэалізацыйнай працэсу славянскай каланізацыі балцкіх і фіна-угорскіх земляў, які нібыта працякаў

у выглядзе павольнай мірнай інфільтрацыі славянаў на пустуючыя ўчасткі ўладанняў сваіх суседзяў. Славяне, гавораць гэтыя даследчыкі, нічым не адрозніваліся ад іншых народаў, якія шляхам заваявання пашыралі сваю тэрыторыю¹¹⁵. І гэта не беспадстаўна. Устаноўлена, што на рубяжы VII—VIII стст. большасць умацаванняў балцкага насельніцтва бандараўска-тушэнленскай культуры загінула ў выніку пажараў¹¹⁶. Гэта вельмі красамоўны факт, і ён, бяспречна, звязаны з гвалтоўнымі дзеяннямі. У археолагаў няма адзінай думкі наконт існавання ваенна-палітычнай арганізацыі балтаў. Адны з іх адмаўляюць яе¹¹⁷, другія сцвярджают, што яна існавала на ўзроўні саюзу пляменаў і магла захоўваць бяспеку асобных абшчынаў¹¹⁸. Супраціўленне балтаў новым прышэльцам, відаць, і прывяло да гібелі балцкіх умацаванняў.

Тое, што балцкае насельніцтва ў асноўным працягвала жыць на старых месцах, таксама не можа быць сведчаннем мірных адносін яго да славянаў. Як мы ўжо ўпэўніліся, славяне ішлі з розных бакоў, асабліва з поўдня, паўднёвага заходу і заходу, і балтам, па сутнасці, не было куды ўцякаць. Хоць, вядома, нельга і поўнасцю адмаўляць перамяшчэнне іх у паасобных месцах. Магчыма, што ў Волга-Окскай міжрэчча балты праніклі ў выніку славянскага націску з поўдня і заходу. Толькі пасля ўжо, калі было зламана супраціўленне балтаў і калі яны былі з усіх бакоў акружаны славянамі, маглі ўстановіцца больш-менш мірныя адносіны паміж прышэльцамі і мясцовымі жыхарамі.

Дарэчы тут будзе заўважыць, што спробы шэррагу даследчыкаў установіць пэўныя скразныя межы паміж балцкім і славянскім насельніцтвам у той ці іншы час з'яўляюцца марнымі, бо як славяне, так і балты былі размешчаны адны каля адных астравамі. І наогул нельга ўяўляць славянскую асіміляцыю балтаў просталінейным працэсам. У літаратуры зусім слушна ўказвалася, што «асімілёўвалі не толькі славяне балтаў, але і ў шэррагу выпадкаў славяне былі асімільваны балтамі»¹¹⁹. Толькі ў канчатковым выніку перамагла славянская стыхія.

Славянска-балцкае сумеснае жыццё мела надзвычай важныя гістарычныя вынікі. Як сведчыць археалогія, істотнай розніцы ва ўзроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця славянаў і балтаў не было¹²⁰. Як у адных, так і ў другіх земляробства і жывёлагадоўля з'яўляліся галоўнымі заняткамі, як адны, так і другія ўступалі ў стадчу разлажэння родавага ладу. Усё гэта, вядома, не магло не садзейнічаць арганічнаму зрашчэнню славянскага і балцкага насельніцтва ў адзіны сацыяльна-эканамічны комплекс.

Немалаважнае значэнне ў паскарэнні гэтага працэсу мела і аднолькавасць рэлігійных вераванняў. Як славяне, так і балты былі язычнікамі. Не выключана, што славяне, апынуўшыся сярод балтаў, маглі аказацца пад моцным уплывам язычніцтва абарыгенаў і шмат чаго запазычыць у іх. Аднолькавая рэлігія спрыяла і этнічнаму збліжэнню славянаў з балтамі.

Факты паказваюць, што ніяк нельга зменшваць ролі балцкага субстрату ва ўтварэнні беларускага народа. На нашу думку, бессэнсоўна падзяляць усходнеславянскія плямёны ў час іх расселення на велікарусія, украінскія і беларускія, як гэта ў свой час рабілі А. А. Шахматаў і А. А. Спіцын. Так, напрыклад, яны да велікарусікіх плямёнаў побач з наўгародцамі-славенамі адносілі ўсіх крывічоў, а да беларускіх (Шахматаў) — дрыгавічоў, радзімічаў і вяцічаў, Спіцын — радзімічаў і вяцічаў¹²¹. Аднак гэта схема супярэчыла сапраўднасці, і Спіцын заўважыў, што там, дзе археолагі выявілі пашырэнне крывіцкіх (полацкіх і смаленскіх) курганоў XI ст., у сучасны момант жывуць не велікарусы, а беларусы. І ён у роспачы адзначыў, што не бачыць выхаду з гэтай дылемы¹²². І ўсё ж выхад трэба шукаць. Справа ў тым, што славянскія плямёны сталі велікарусімі, украінскімі і беларускімі не да перасялення ва Усходнюю Еўропу, а пасля яго і ў залежнасці ад таго, на якой тэрыторыі яны пасяліліся і з якім карэнным насельніцтвам уступілі ў сумеснае жыццё. Вяцічы, як і радзімічы, з якімі яны былі, відаць, вельмі блізкія, маглі стаць беларускім племем, калі б яны таксама пасяліліся на балцкай тэрыторыі. Аднак гэтага не адбылося, яны асели на угра-фінскім субстрате і таму ўвайшлі ў склад велікарусаў. У свой час П. Галубоўскі (ён быў першы, хто звярнуў увагу на значэнне балтаў ва ўтварэнні беларускага народа і мовы) выдатна праілюстраваў значэнне субстрату на лёсе крывічоў. Тая частка іх, якая пасялілася ў верхнім Паволжы, не ўвайшла ў склад беларусаў і гаворыць на велікарусікай мове. Прычына таму — гэтыя крывічы, у адрозненне ад сваіх заходніх супляменнікаў, асели не на балцкай тэрыторыі, а на фіна-угорскай і таму сталі не беларусамі, а велікарусамі. Іншы субстрат — іншы народ¹²³.

На значэнне балтаў у фармаванні беларусаў указвалі ў сваіх працах А. Качубінскі, А. Пагодзін, К. Буга, М. Фасмер. Зараз гэтае пытанне ў цэлым вырашана, яно пацверджана археалагічнымі, тапанімічнымі, этнографічнымі, антропалагічнымі і лінгвістычнымі матэрыяламі, знайшло сваё найбольыш поўнае выяўленне ў кнізе В. Сядова «Славяне Верхнега Поднепров'я і Подвінья». З шматлікіх

змешчаных у ёй прыкладаў прывядзём адзін характэрны факт. Даследчык паказаў, як дрыгавічы, прасоўваючыся на поўнач, у глыбіню балцкай тэрыторыі, і асімілёўваючы балцкае насельніцтва, у той жа час самі засвойвалі паасобныя яго асаблівасці, пра што сведчаць іх пахаванні з усходняй арыентацыяй ці наяўнасць зольна-вугальной праслоікі ў іх курганах¹²⁴.

Але, падкрэсліваючы значэнне балцкага элемента ў фармаванні беларусаў, мы адначасова не павінны і пераацэнваць яго, бо беларусы хутчэй за ўсё з'яўляюцца не збалтызаванымі славянамі, а аславяненымі балтамі. У гэтых адносінах асабліва каштоўныя сведчанні антрапалогіі, якія паказваюць, што роля балцкага субстрату ў этнагенезе беларусаў меншая, чым, напрыклад, угра-фінаў у этнагенезе велікарусаў¹²⁵. Здзіўляе таксама і малая колькасць балтыйскіх запазычанняў у беларускай мове, хоць, на першы погляд, іх павінна быць значна болей¹²⁶, асабліва ўлічваючы вялікую колькасць балцкіх гіронімаў у Беларусі. І гэта не дзіўна. Як мы ўжо бачылі, Беларусь у сілу яе геаграфічнага становішча была месцам, дзе асабліва канцэнтраваўся славянскі элемент, і таму ён мог значна пераважаць і перамагаць балцкі. Нельга забывацца і пра слабую заселенасць паасобных месц у балцкую эпоху. Так, землі на поўдзень ад Менска, міжрэчча Вяллі і Гайны і інш. амаль поўнасцю пуставалі, мала было паселішчаў на поўдзень ад Полацка¹²⁷. Зразумела, што славяне, якія ў значнай колькасці засялялі гэтыя мясцовасці, толькі ў малой меры маглі ўбіраць балцкія рэсы.

Нельга пагадзіцца з тымі даследчыкамі, якія сцвярджаюць, што асіміляцыя балтаў закончылася ў XII—XIII стст. Яна ішла на працягу ўсёй далейшай нашай гісторыі, ужо тады, калі сфармаваўся беларускі народ, і нават мела месца ў зусім нядаўнім мінулым, ужо ў нашым стагоддзі¹²⁸.

КРЫВІЦКА-ДРЫГАВІЦКІЯ ЎЗАЕМААДНОСІНЫ І ЎЗВЫШЭННЕ ПОЛАЦКА

Яшчэ большае значэнне ў складванні беларускага народа мелі ўзаемаадносіны славянскіх плямёнаў. Дрыгавіцкае і крывацкае племянныя «княжанні» належалі да ліку тых, якія не распаліся і не зніклі, а паступова перараслі ў палітычныя ўтварэнні і атрымалі назну Тураўскага і Полацкага княстваў па сваіх цэнтрах. Гэта было найважнейшым гісторычным працэсам на беларускіх землях ад пачатку іх славян-

скага засялення і да сярэдзіны IX ст. Аднак працякаў ён не ўсюды адноўкава, што было абумоўлена рознымі прычынамі, і найперш характарам расселення дрыгавічоў і крывачоў. Дрыгавічы, як мы ведаем, занялі вялікую прастору ад Прыпяці да Дзвіны. Тоё, што яны змаглі пранікнуць так далёка, можа сведчыць аб раннім, магчыма, яшчэ на рубяжы нашай эры¹²⁹, з'яўленні гэтага племя (правільней, яго продкаў) на тэрыторыі Беларусі, у прыватнасці на яе поўдні. Пасяліўшыся сярод балотаў і пушчаў, дрыгавічы, натуральна, пачалі траціць адзінства і распадацца на асобныя галіны. Выключна важным па гістарычных выніках быў лёс іх падзвінскай часткі, самай аддаленай ад іх прыпяцкай метраполіі і таму менш звязанай з апошнім. Менавіта ў непасрэднай блізкасці ад яе дзесьці ў пачатку VIII ст.¹³⁰ узнік пры ўпадзенні ракі Палаты ў Зах. Дзвіну самы моцны на той час цэнтр крывачоў Полацк. Есць думка, што назва Палаты паходзіць ад балцкага слова «палтэ», ці «палтс», што азначае «служына»¹³¹. Месца заснавання Полацка з'яўлялася выключна выгодным. Дзвіна, паблізу якой ён размясціўся, была часткай таго шляху, па якім ішоў міжнародны гандаль Хазарыі і Арабскага халіфата з усходнеславянскімі плямёнамі і з скандынаўскімі краінамі¹³², што, вядома, не магло не спрыяць эканамічнаму росту Полацка і ператварэнню яго напачатку, магчыма, толькі з месца збору вечавых сходаў, пасля ўмацаванага паселішча — «града» ў сапраўдны горад, г. зн. у цэнтр гандлю і рамёстваў. Такім чынам, Зах. Дзвіна, стаўшы першай жыццёвай артэрыяй Полацка, вызначыла і кірунок яго гістарычнай плыні, і першапачатковую вобласць яго жыццёвых інтарэсаў, а разам з гэтым і яго асобнасць. Цалкам зразумела, што вакол такога моцнага асяродку крывачоў не магло не складвацца асобнае «княжанне». Яно ў самым пачатку было таксама племянным (успомнім, што летапіс называе першых насельнікаў Полацка крывачамі).

Але Полацк, як яскрава пасведчыў летапіс, быў і цэнтрам крывацкага расселення «наверх Дзвіны, Дняпра і Волгі». Таму, зразумела, прыйшоўшы спачатку на правы бераг Дзвіны, яны пачалі пераходзіць і на яе левы бераг. Як паказвае археалогія, асабліва інтэнсіўны быў рух крывачоў на поўдзень ва ўльска-ўшацкім міжрэччы, а таксама па Бярэзіне¹³³. А гэта мела сваім вынікам тое, што крывачы пачалі мяшаніца з прыдзвінскімі дрыгавічамі, якія, аддаліўшыся ад свайго племяннога цэнтра ў Папрыпяцці, у сваю чаргу сталі прымыкаць да Полацка.

Паміж даследчыкамі даўно вядуцца спрэчкі наконт таго, хто такія палаchanе. Справа ў тым, што ўжо першапачатковы

летапіс зрабіў гэта пытанне праблематычным. Сапраўды, у пераліку ўсходнеславянскіх плямёнаў, які быў зроблены двойчы, названы палаchanе, у той час як крывічы ў ім не ўпомнены. Аднак у паведамленнях аб пазнейшых падзеях, такіх, як «прызванне» варажскіх князёў, паход Алега ў 882 г. на Кіеў і ў 907 г. на Візантію і інш., — усюды ўпамінаюча крывічы і адсутнічаюць палаchanе, хоць полацкія крывічы і прымалі ўдзел ва ўсіх гэтых падзеях. І ў давяршэнне ў летапісе непасрэдна сказана, што ад палачанаў «крывічы, якія сядзяць на вярхоўях Дзвіны, Волгі і Дняпра». Дык хто ж такія палаchanе і ў якіх яны адносінах знаходзіліся да крывічоў? Хто ад каго паходзіць: крывічы — ад палачанаў ці — палаchanе ад крывічоў? Адказы на гэтыя пытанні былі розныя. Адны катэгарычна прымалі палачанаў за асобнае ўсходнеславянскае племя (А. П'янкоў), другія лічылі іх «малым племем», што было ядром «вялікага племя», якім з'яўляўся палачанскае саюз плямёнаў (Г. Лаймяньскі), паводле трэціх, палаchanе — гэта крывічы, што асімілявалі балтаў і адначасова самі ўвабралі некаторыя рысы асімільваных плямёнаў (Л. Аляксееў). Былі выказаны і іншыя меркаванні, якія мы адзначым пасля. Хоць некаторыя з гэтых думак, як, напрыклад, Л. Аляксееў, у некаторай ступені слушныя, аднак усе яны абміналі галоўную сутнасць палачанаў як прынцыпова новай гістарычнай з'явы. А прычына гэтаму — ігнараванне летапіснага паведамлення аб рассяленні дрыгавічоў да Дзвіны. Таму мы яшчэ раз падкрэсліваем негрунтоўнасць гэтай папраўкі да летапісу. Асабліва здзіўляе тое, што археолагамі выключаецца поўнасцю магчымасць мяшання крывіцкага і дрыгавіцкага насельніцтва, прынамсі, у цэнтральнай, як пісаў Л. Аляксееў, частцы Беларусі. Маўляў, «у XI ст. стыхійнае прасоўванне крывічоў спынілася: яны ўвайшлі ў сутыкненне з дрыгавічамі, якія засялілі землі на поўдзень ад Менска, Барысава і Друцка»¹³⁴. Пры гэтым сцвярджаецца, што дрыгавічы толькі ў XI—XII стст. рассяліліся да лініі Заслаўе — Менск — Барысава — Орша, а крывічы падышлі да гэтага рубяжа ў X—XI стст.¹³⁵, хоць далей указваецца, што палаchanе, якія лічацца галіной крывічоў, дайшлі дасюль толькі к XV ст.¹³⁶. Усё гэта, вядома, не можа не выклікаць недаверу.

Свае выводы археолагі абгрунтоўваюць характарам пахавальных абрадаў і такім рэчамі, як скроневыя колцы і пацеркі. Вядома, гэтага ігнараваць нельга, але і нельга толькі на гэтым матэрыяле, вельмі абмежаваным, вырашаць складаныя праблемы этнічнай прыналежнасці.

Асабліва супярэчаць выводам археолагаў аб мяжы рассялення дрыгавічоў дадзеная мовазнаўства, этнографіі і

фальклору. Е. Раманаў, грунтуючыся на дадзеных мовы, песеннай творчасці і бытавой абрауднасці, прыйшоў да вываду, што «можна з большай праўдападобнасцю лічыць, што дрыгавічы дасягнулі Зах. Дзвіны, засялілі Дрысенскі павет, прасунуліся на захад, дзе засялілі ўсходнюю частку Дзвінскага павета і паўднёвую Люцынскага»¹³⁷. Дрыгавічы праніклі да Заходняй Дзвіны найперш у раёне Полацка, таму што яны спачатку рухаліся па Дняпры і Бярэзіне¹³⁸, а з апошняй пераходзілі на Улу і Ушачу. У. Пічэта таксама лічыў, што паўночная мяжа дрыгавіцкіх паселішчаў праходзіла недалёка на паўночны захад ад Полацка¹³⁹. Дрыгавіцкія моўныя рысы на поўначы Беларусі адзначаў П. Растаргуеў¹⁴⁰. Фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, сабраныя С. П. Сахаравым сярод беларусаў Латгаліі, таксама яскрава выяўляюць у іх мове і культуры спалучэнне крывіцкіх і дрыгавіцкіх элементаў¹⁴¹. М. Я. Грынблат паказаў на пашырэнне далёка на поўнач дрыгавіцкай матэрыяльнай культуры, у прыватнасці палескай сахі¹⁴². Ен жа ўказаў на харектэрны для палачанаў каравайны рытуал абрауднасці, які распаўсюджаны на ўсёй дрыгавіцкай тэрыторыі¹⁴³. Усё гэта побач з моўнымі з'явамі, як цвёрдае «р», аканне, фрыкатыўнае «г», пераход «в» у «ў», магло перайсці да палачанаў не сумежнымі контактамі двух плямёнаў, а толькі ў выніку сталага пражывання дрыгавічоў на гэтай тэрыторыі і мяшання дрыгавіцкага і крывіцкага насельніцтва.

Вельмі шkода, што даследчыкі не звярнулі ўвагу на непасрэднае сведчанне пра ўтварэнне палачанаў, якое маецца ў адным з летапісных варыянтаў і данесена да нас тацішчаўскімі матэрыяламі: «Ини (маюцца на ўвазе плямёны.—М. Е.) сели меж Припятью и Двіною, нарекшия кривичи и дрэговичи на Двіне, а потом и назвалися полочане от реки текусчей в Двіну Полоты»¹⁴⁴. Гісторык I. Бяляеў сцвярджаў, што ў выніку мяшання дрыгавічоў і палачанаў (гэтых апошніх ён лічыў першапачатковым племем) утварыліся крывічы¹⁴⁵. Але, як бачым з прыведзенага летапіснага запісу, палаchanамі называліся крывічы і дрыгавічы, што пасяліліся на Дзвіне.

У свой час I. Завітневіч выказаў зусім слушную думку, што ўжо ў самыя старажытныя часы дрыгавічы разам з крывічамі склалі адно палітычнае цэлае¹⁴⁶. І гэта было вынікам іх этнічнага зрашчэння, якое пачалося найперш на дрыгавіцка-крывіцкім сумежжы ў Падзвінні і прадаўжалася па меры прасоўвання крывічоў на поўдзень, у глыб дрыгавіцкай тэрыторыі аж да Прывіці. Працэс гэтых быў глабальным для ўсёй Беларусі. Інтэнсіўны рух крывічоў быў не толькі на поўдзень, у раён Бярэзіны, але і на ўсход, дзе ўзнікаюць такія іх

буйныя каланізацыйныя цэнтры, як Віцебск на Заходній Дзвіне і Смаленск на Дняпры. Крывіцкае прасоўванне на поўдзень і на ўсход цягнула за сабою зрашчэнне найперш земляў дзвінскага і дняпроўскага басейнаў. Найноўшыя археалагічныя даследаванні паказваюць, што днепра-дзвінскае міжрэчча ў перыяд VIII—X стст. уяўляла сабою дастаткова адасоблены і разам з тым *унутрана адзіны* (курсіў наш.—M. E.) арганізм¹⁴⁷. Адсюль становіща ясным, чаму гэты раён стаў сарцавінай нашай першапачатковай гісторыі.

Радзімічы таксама былі ўпягнуты ў працэс зрашчэння беларускай тэрыторыі. У парэчцы Дняпра на Гомельшчыне яны змешваліся з дрыгавічамі, а ў басейне Асцёра і вярхоўі Іпуці — з крывічамі, толькі ўжо не з полацкімі, а з дняпроўскімі (смаленскімі)¹⁴⁸. У Панямонні ж факт мяшання дрыгавічоў і крывічоў прызнаецца і археолагамі, і спрэчка паміж імі ідзе толькі ў пытанні: хто пераважаў тут — крывічы ці дрыгавічы¹⁴⁹.

Вось гэта ўзаемапранікненне і мяшанне дрыгавіцкага, крывіцкага і радзіміцкага насельніцтва і стала найгaloўнейшай з'явай нашай старажытнай гісторыі, беларускага этнагенезу і фармавання беларускай тэрыторыі. Дзякуючы гэтаму ўзмацняўся славянскі элемент, што садзейнічала хутчэйшай асіміляцыі балцкага насельніцтва. Палачане былі першым на тэрыторыі Беларусі вынікам дрыгавіцка-крывіцкага зрашчэння і асіміляцыі гэтыхімі плямёнамі балтаў. Яны з'явіліся першай па часе мадэллю беларусаў.

З другога боку, умовы славянскага засялення Беларусі мелі сваім вынікам і карэнныя змены ў сацыяльных адносінах. Найперш яны аказалі вырашальны ўплыў на разлажэнне родавага ладу. Можна ўяўіць сабе, якая этнічная цераспалосіца ўтварылася на Беларусі ў выніку прыходу славянаў. Адны плямёны і роды асядалі тут на сталае жыхарства, другія, праходзячы, толькі часткова пакідалі тут сваіх суплеменнікаў і суродзічаў. Усе яны, апынуўшыся на новым месцы, павінны былі наладжваць і новыя ўзаемаадносіны як з балтамі, так і між сабой. Яшчэ В. Ключэўскі адзначаў, што ўмовы перасялення славянаў і каланізацыя імі новых земляў «разбураў супольнае жыццё родзічаў»¹⁵⁰, што спрыяла адміранню родавай сваяцкай аўшчыны. Са праўды, ужо ўзаемаадносіны славянаў з балтамі, як і балтаў са славянамі, маглі будавацца не на грунце роднасці, а толькі на грунце супольнага тэрытарыяльнага жыцця, што было вялікім крокам наперад, бо выводзіла і славянскія і балцкія насельніцтва з вузкага кола родаплеменных інтарэсаў і аўядноўвала яго агульнымі тэрытарыяльнымі інтарэсамі. Тым болей гэты працэс узмацніўся яшчэ і ў выніку сумеснага

пражывання дрыгавічоў і крывічоў. Гэтым і тлумачыцца паскарэнне грамадскага развицця ў полацкім Падзвінні, дзе сустрэліся балцкая, дрыгавіцкая і крывіцкая стыхіі. Вось чаму Полацкае «княжанне», якое ў пачатку было племянным крывіцкім, стала першым пераўтварацца ў палітычна-тэрытарыяльную адзінку, што і дало яму значную перавагу ў пашырэнні сваёй тэрыторыі, у паступовым уключэнні ў яго склад дрыгавіцкіх земляў, прынамсі, іх паўночнай часткі, прыкладна па лініі ўпадзення Свіслачы ў Бярэзіну. Лішне гаварыць, што гэта было вынікам прасоўвання крывічоў, якія, мяшаючыся з дрыгавічамі, павялічвалі колькасць палачанаў і пашыралі іх тэрыторыю. Гэтым і тлумачыцца, чаму ў пазнейшы час назва дрыгавіцкай зямлі захавалася толькі за яе прыпяцкай часткай, у якой гістарычны працэс працякаў павольней.

Магчыма, адной з прычын апошняга з'яўлялася меншая ў парадкаванні з Полаччынай ступень рознаэтнічнасці ў гэтым рэгіёне. Балцкі элемент тут, як паказваюць гідронімі і археалогія, быў значна радзейшы і таму слабейшы. Крывічы прыйшлі сюды пазней і ў меншай колькасці. Цяжка сказаць, дзе быў племянны цэнтр дрыгавічоў. На ўрад ці з'яўляўся ім Тураў, бо летапісны і археалагічны дадзеныя гавораць аб яго ўзнікненні толькі ў канцы X ст. Менавіта заснаванне Турава і было выяўленнем пераўтварэння дрыгавіцкага племяннога княжання ў Тураўскую княства, якое ўжо з'яўлялася тэрытарыяльна-палітычнай адзінкай. Праўда, размешчанае ў непасрэднай блізкасці ад Кіева, яно доўгі час знаходзілася ў сферы яго палітычнага прыцягнення і таму не магло набыць той ролі, якую мела Полацкае княства. І ўсё ж, хоць тураўская гісторыя не была такай бліскучай, як полацкая, нельга прыменіваць яе значэння. Трачачы свае землі на Дзвіне, па Бярэзіне і Друці, дрыгавічы пашыралі сваю тэрыторыю ў Пасожжы, Панямонні і Пабужжы, гэтым самым намнога павялічваючы абліп Беларусі. Менавіта дрыгавічы тварылі сваю гісторыю «без шуму і гвалту», і гэтых іх почырк у пазнейшыя надзвычай цяжкія часы страты дзяржаўнасці быў засвоены ўсімі беларусамі. Калі ў Падзвінні склаўся як адзін з правобразаў беларуса — палачанін, то ў Панрыпіцці ў той жа якасці ўзрос паляшук, наш найболей чисты славянскі тып.

Гэта жа інтэнсіўна, як і ў Полаччыне, але трохі пазней адбываўся этнаўтваральны працэс у Панямонні, дзе на землях балцкіх плямёнаў літвы і яцвягай таксама сустрэліся крывіцкая і дрыгавіцкая каланізацыя і асіміляцыя. А гэта зноў-такі пацвярджае галоўную асаблівасць пачатковай нашай гісторыі — арганічнае зрашчэнне дрыгавіцкага і кры-

віцкага насельніцтва, што стала грунтам, на якім вырасталі Беларусь і беларусы. Гэты галоўны закон беларусаўтварэння ў поўную моц дзейнічаў і ў Панямонні. Не дзіўна таму, што тут узнік другі пасля Полацка і роўны яму па значэнню дзяржаўны цэнтр Беларусі, які ў сярэдзіне XIII ст. прыйшоў на змену Полацку. Невыпадкова, што тут вырас і трэці пратып беларуса — ліцвін, які і абыяднаў усю Беларусь у адзінае цэлае і даў ёй на доўгі час сваё імя.

Але да сярэдзіны XIII ст. рэй нашай гісторыі вёў Полацк. Вось чаму яна ў гэты час была пераважна полацкая. На нашу думку, рост полацкай тэрыторыі ішоў больш-менш бесперашкодна прыкладна да сярэдзіны IX ст. К гэтаму часу па меры рассялення крыўічоў улада Полацка на ўсходзе абдымала вярхоўі Зах. Дзвіны і Дняпра, на поўдні заходзіла за Свіслач да вярхоўяў Пцічы, на захадзе цягнулася ад вярхоўяў Нёмана да вярхоўяў Дзісны, на поўначы ішла ад Усвята праз вярхоўі Дрысы і далей паралельна Зах. Дзвіне заходзіла ў межы сучаснай Латвіі.

Як бачым, Полацк ужо ў IX ст. сканцэнтраваў вакол сябе велізарную тэрыторыю і стаў адным з важнейшых і магутнейшых дзяржаваўтаральных цэнтраў Усходняй Еўропы. Гэта і дало яму магчымасць выйсці пераможцам з цяжкіх выпрабаванняў, якія пачаліся для яго з сярэдзіны IX ст.